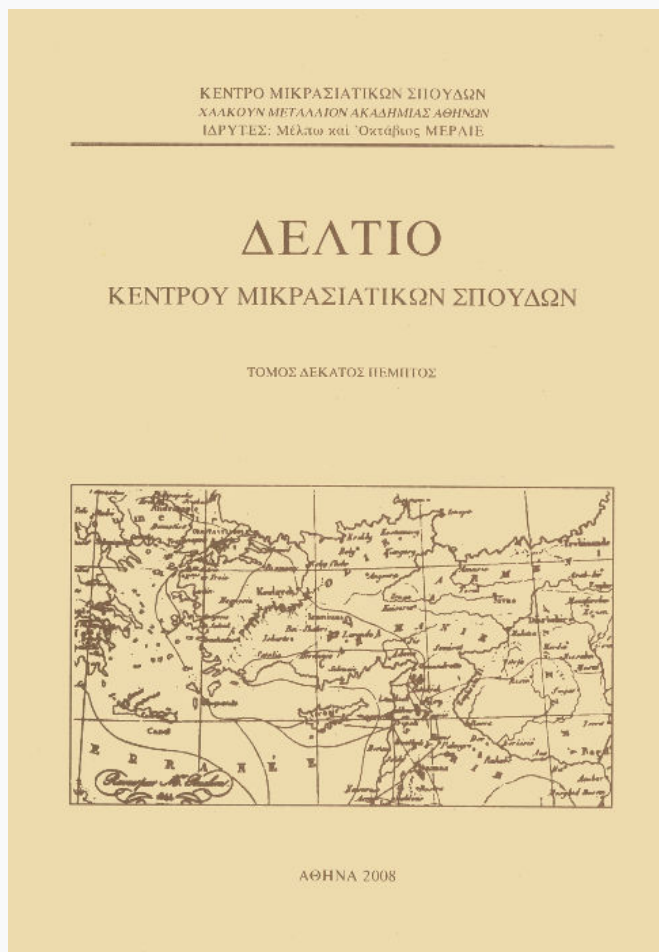

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 15 (2008)

Η ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του Joseph Hammer von Purgstall στα Ελληνικά (1870-1874): Το ασυνεχές μεταφραστικό εγχείρημα

Ιωάννα Πετροπούλου

doi: [10.12681/deltiokms.264](https://doi.org/10.12681/deltiokms.264)

Copyright © 2015, Ιωάννα Πετροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετροπούλου Ι. (2008). Η ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του Joseph Hammer von Purgstall στα Ελληνικά (1870-1874): Το ασυνεχές μεταφραστικό εγχείρημα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 15, 291–324.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.264>

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ JOSEPH HAMMER VON PURGSTALL
ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ (1870-1874)
ΤΟ ΑΣΥΝΕΧΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ

Κατά τὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 19ου αἰῶνα – συγκεκριμένα στὴ δεκαετία τοῦ τριάντα – οἱ φιλιαναγνώστες καὶ φιλόστορες τῆς Εὐρώπης, ιδίως ὅσοι εἶχαν στραμμένη τὴν προσοχή τους στὴν Ἀνατολή, καὶ μάλιστα οἱ γερμανόφωνοι, ἐπιφύλαξαν θερμὴ ὑποδοχή στὸ μεγαλειώδες πόνημα τοῦ αὐστριακοῦ Ἰωσήφ Χάμμερ τὸ τιτλοφορημένο *Geschichte des Osmanischen Reiches*¹. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῶν μεγαλόπνοων καὶ πολυσέλιδων συνθέσεων. Δεκάτομο, τὸ ἔργο τυπώθηκε στὴν Πέστη καὶ ὁλοκληρώθηκε σὲ μιά ὀκταετία (1827-1835). Ὁ συντάκτης του, ὁ εὐρυμαθὴς καὶ πολύγλωσσος βαρῶνος Ἰωσήφ φὸν Χάμμερ (1774-1856), μὲ ἀνερχόμενη σταδιοδρομία στὸν διπλωματικὸ κλάδο, ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ αἰῶνα κατεῖχε τὴ φήμη τοῦ διαπρεποῦς ἀνατολιστῆ. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀξιώματα χρημάτισε γραμματέας τῆς Αὐστριακῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη· ἡ γνώση τοῦ πεδίου μελέτης ποὺ ἐπὶ λέγει ἐδράζεται σὲ σχέση αὐτοψίας μὲ τὸ ἐρευνητικὸ του ἀντικείμενο.

Δὲν θὰ λέγαμε ὅτι ὑπῆρξε ἓνας «ἄνθρωπος χωρὶς ιδιότητες». Διέθετε τὸ προνόμιο τοῦ περιηγητῆ – ἐξερεύνησε τὸν πραγματικὸ γεωγραφικὸ χῶρο ταξιδεύοντας στὴν τότε δύσβατη Ἀνατολή – ἀλλὰ καὶ στοχαστικὰ ἱχνηλάτησε τὸν χῶρο τῶν ιδεῶν. Ἡ θέση του στὴν ἐπαγγελματικὴ ἱεραρχία, συνεπικουρούμενη ἀπὸ μιά ἰδιάζουσα εὐρυμάθεια, τοῦ ἐξασφάλισαν τὴ δυνατότητα πρόσβασης στὶς πηγές. Στάθηκε ἱκανὸς νὰ προσεγγίσει καὶ νὰ ἀποκρυπτογραφήσει τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν μέσα ἀπὸ ὀθωμανικὰ ἔγγραφα, ἕναν

1. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, τόμ. I-X, C. A. Hartleben's Verlage, Pest 1827-1835.

άρχειακό πλούτο που ἐλάνθανε ἀνεκμετάλλευτος στίς βιβλιοθήκες τῆς Δύσης.

Ἄν καί, ὡς διπλωμάτης, θά μπορούσε νά ἀρκεστεῖ σέ ἓναν ὑψηλόβαθμο ντιλετταντισμό, καίρια ὑπῆρξε στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ συνεισφορά ἐνὸς δασκάλου, τοῦ Ἰωάννη Μύλλερ. Ἐκεῖνος τὸν προέτρεψε, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, νά ἀφιερωθεῖ στὴν ἱστορία τῶν ἀνατολικῶν ἐθνῶν καὶ νά ὑποτάξει τὴ γλωσσομάθειά του στὸν ὑψηλότερο σκοπὸ τῆς ἱστοριοδιφίας καὶ τῆς ἱστοριογραφίας.

Ἀναμφισβήτητα, ὅπως σημειώνουν τὰ Λεξικά, ὁ Χάμμερ *πρῶτος κατέστησεν εὐπρόσιτον εἰς τὴν Εὐρώπην τὴν Ἀνατολικὴν Φιλολογίαν*. Ἀκολουθώντας τὸ ρεῦμα τοῦ ὀριενταλισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἐμπνεόμενος ἀπὸ μιὰν ἀντίληψη διαλόγου τῶν χρόνων τοῦ Διαφωτισμοῦ, μιᾶς ὑπερεθνικῆς, θά λέγαμε σήμερα, συμπληρωματικότητας τῶν πολιτισμῶν, ὁ αὐστριακὸς ἱστορικὸς ὄχι μόνον ἐκόμισε τὴν Ἀνατολὴ στὴ Δύση ἀλλὰ καὶ κάποτε λειτούργησε πρὸς τὴν ἀντίστροφη κατεύθυνση. Ἐπιχείρησε νὰ μετακενώσει τὰ κλασικὰ γράμματα σὲ ἀνατολικὰς γλώσσες – τὴ Δύση στὴν Ἀνατολή².

Ἡ ἐργογραφία του ἀριθμεῖ πάνω ἀπὸ διακόσιους τίτλους – ὅμως τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ποσοτικὸ μόνον –, οἱ μεταφράσεις του ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἀραβικά, περσικά, αἰγυπτιακά, τουρκικά κείμενα δείχνουν τὸ μέγεθος ἀλλὰ καὶ τὴν ποιτικὴ διάσταση τῆς ἐποπτείας.

Ἡ *Geschichte des Osmanischen Reiches*, ἡ *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη γερμανικὴ ἔκδοση, θά γνωρίσει μιὰ δεύτερη, γερμανικὴ καὶ πάλι, ἔκδοση (1835-1836). Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρας τῆς, τὸ πλούσιο τεκμηριωτικὸ ὕλικὸ πού περιεῖχε ἀλλὰ καὶ ἡ γεωγραφικὴ τῆς ἐμβέλεια – ἡ διάδοσή τῆς ξεπερνοῦσε καὶ αὐτὴν τὴν πανευρωπαϊκὴν κλίμακα – ἔγιναν ἀπὸ νωρὶς ἀντικείμενο πολυειδῶν ἱστοριογραφικῶν προσεγγίσεων καὶ χρήσεων.

Ἡ δεκαετία τοῦ τριάντα: Ἡ καθολικὴ ἱστορία στὸ προσκήνιο – οἱ παράλληλες τροχιές

Οἱ πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ ὀγκώδους ἔργου στὴν ἐλληνόφωνη γραμματεία σημειώνονται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ νεοσύστατου ἐθνικοῦ

2. Μεταφράζει γιὰ παράδειγμα *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου στὰ περσικά. Ἐκεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Χάμμερ ἀποδίδεται ἐλληνικὰ γιὰ πρώτη ἴσως φορὰ στὴ διγλώση αὐτῆς ἔκδοσης τοῦ 1831: *Μάρκου Ἀντωνίνου αὐτοκράτορος τῶν εἰς ἑαυτὸν. Βιβλία ιβ' περσιστὶ μεθερμηνεύσαντος Ἰωσήφ Ἀμμερ*. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς χήρας Ἀντωνίου Στράους.

κράτους, στὸν τόπο παραγωγῆς τῆς ἴδιας τῆς Ὀθωμανικῆς Ἱστορίας, στὴ Βιέννη. Ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, συμβουλευτῆκε τὸ ἔργο πρὶν κἂν τυπωθεῖ ὁλόκληρο, ὅταν αὐτὸ βρισκόταν σὲ ἐμβρυακὸ ἀκόμη στάδιο, χειρόγραφο. Ὁ λαρισαῖος ἀπόδημος ὑπῆρξε, λοιπόν, ὁ παλαιότερος γνωστὸς χρήστης τοῦ γερμανικοῦ ἔργου, ἐπίσης ἐγκατεστημένος στὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα, ὅπως καὶ ὁ ἀνατολιστὴς διπλωμάτης. Ἐνὸσω συνέτασσε καὶ ὁ ἴδιος τὴ δική του, πολύτομη, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, βρισκόταν σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὸν Χάμμερ. Γνωρίζουμε ἐπομένως ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1830 ὁ Κούμας χρησιμοποιεῖ συχνὰ καὶ κατὰ διάφορους τρόπους τὴ γερμανικὴ *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας* γιὰ τὴν ἀρτίωση τοῦ ἀτομικοῦ του ἱστοριογραφικοῦ ἔθλου. Ἡ ἀπευθείας ἀντίληψη ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἔκδοση μὲ παραθήση ὁλόκληρων ἐμβόλιμων σελίδων τοῦ πρωτοτύπου δηλώνεται στὸν ἐλληνικὸ τίτλο ἐξαρχῆς³.

Ὁ πιστότερος καὶ συνεπέστερος ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Κοραῆ, ὅπως τὸν χαρακτήρισε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, μπορεῖ λοιπόν νὰ θεωρηθεῖ ὁ κατεξοχὴν εἰσηγητὴς τοῦ Χάμμερ στὸν χῶρο τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ: ὁ Κούμας ἀφιερώνει δύο σελίδες τῶν *Προλεγομένων* του στὸν αὐστριακὸ συγγραφέα, ὅπου στὴν ἐπισκόπηση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστοριογραφίας ἀναλύνει τὴ δημιουργικὴ πορεία καθὼς καὶ τὴ φυσιογνωμία του⁴.

Στὴ διέλιδὴ αὐτὴ βιογραφικὴ ἐπισκόπηση ὁ Κούμας ἀναφέρεται στὸν Ἰωσήφ Ἀμμερ, *βουλετὴν τῆς Αὐτοκρατορικῆς Αὐλῆς καὶ Διερχομένην τῶν Ἀνατολικῶν γλωσσῶν*, ὁ ὁποῖος μὲ χρώματα ἀληθινὰ καὶ ζωντανά

3. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ δωδεκάτομου ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μ. Κούμα εἶναι: *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαν καὶ τὰ νεότερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαν ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα*, Βιέννη 1830-1831. Βλ. σχετικὰ Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*, Studien zur Geschichte Südosteuropas, τόμ. 9, Φρανκφούρτη 1992, σσ. 60-61, 191-195.

4. Γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Χάμμερ ἀπαντᾷ ὡς πηγὴ στὶς ὑποσημειώσεις τοῦ πέμπτου τόμου τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Κούμα. Πιο ἀναλυτικά: στὸ κεφάλαιο «Οἱ Τοῦρκοι», στὸ σημεῖο πὺν περιγράφει πῶς ὁ Βαγιαζίτ νικήθηκε ἀπὸ τὸν Ταμερλάνο, οἱ σελίδες 517 καὶ 521 παραπέμπουν στὸν πρῶτο τόμο, σ. 317, τοῦ Χάμμερ. Στὴ σελίδα 533, σὲ ὑποσημείωση, ὁ Κούμας παραπέμπει καὶ πάλι στὸν πρῶτο τόμο, σ. 559, τῆς *Geschichte*, ἐνῶ στὴ σελίδα 535 ἀντιγράφει χρυσόβουλλα δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Χάμμερ. Στὸν ἑκτο τόμο, σσ. λβ'-λγ', στὴν «Ἀκολουθία τῶν ἐν τῇ Α' τῷμφ διακοπέντων Προλεγομένων», ὑπάρχει ἡ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸν Ἰωσήφ Ἀμμερ.

ζωγραφεί τὰς πράξεις τῶν ... Σουλτάνων ... χωρὶς νὰ φοβῆται ὁ κάλαμος του τὴν ἀλήθειαν, μηδὲ νὰ χαρίζεται ἡ εὐλικρίνειά του εἰς κανένα ... Ὅ,τι ὑπῆρξεν ὁ Ἄγγλος Γίββων διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Χριστιανῶν τοῦ Βυζαντίου ἡγεμόνων, τοῦτο θέλει ἦσθαι ἀναντιρροήτως εἰς αἰῶνας ὁ Ἀμυρος διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Σουλτανευσάντων εἰς τὸ Βυζάντιον⁵.

Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἡ στροφή τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὸν γερμανικὸ στοχασμὸ πραγματοποιεῖται κυρίως μὲ τὸν συγγραφέα τῆς *Ἱστορίας τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο ἀντιγράφοντας ὁλόκληρες παραγράφους – πάντοτε τὸ δηλώνει ρητὰ⁶ – ἢ ἄλλοτε, ὅταν θεματικὰ ἀναφέρεται τόσο σὲ προσωπικότητες τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας ὅσο καὶ σὲ ἐκκλησιαστικούς ταγοὺς τῆς Ὁρθοδοξίας, δίχως νὰ οἰκειοποιεῖται πλέον χωρία γιὰ νὰ τὰ συρράψει μὲ τὸ δικό του ἀφήγημα ἀλλὰ μὲ κατάχρηση ὑποσελίδιων βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν⁷.

5. Κ. Μ. Κούμας, «Ἀκολουθία τῶν ἐν τῷ Α' τόμῳ διακοπέντων Προλεγομένων», στὸ *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τόμος ἔκτος, Βιέννη 1831, σσ. λ', λβ' λγ', λη', νστ'.

6. Στὸν ἔβδομο τόμο, στὸ κεφάλαιο 10, ὁ συγγραφέας ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν δεύτερο τόμο τοῦ Χάμμερ. Στὴ σελίδα 369 ὁ Κούμας παραπέμπει στὴν *Geschichte*, ἐνῶ στὴ σελίδα 372 ἀναδημοσιεύει *Σουλτανικὴ ἐπιστολὴ* ποὺ πρωτοεκδίδει ὁ Χάμμερ. Στὶς σελίδες 380-386, στὸ κεφάλαιο «Δουλώσεις τῆς Λέσβου. Βενετικὸς πόλεμος», ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν δεύτερο τόμο τοῦ Χάμμερ τὶς σελίδες 50-95. Ἐπίσης οἱ σελίδες 386-392, περὶ Καστριώτη Σκεντέρμπεη, ἀντιστοιχοῦν στὶς σελίδες 98-211 τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ.

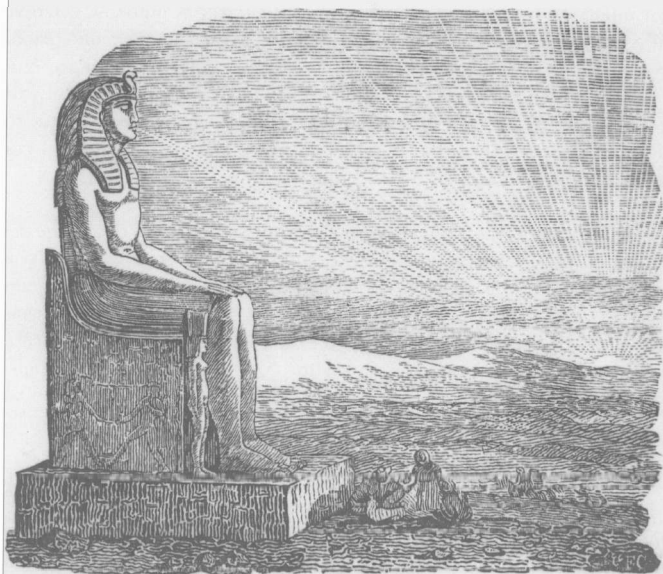
7. Ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὸν ὄγδοο τόμο, ὅπου ὁ Ἕλληνας ἱστορικός χρησιμοποιοῖ τὸν πέμπτο τόμο τοῦ αὐτοκρατορικοῦ βουλευτῆ κυρίου Ἀμῆρον. Στὸν ὄγδοο τόμο του, στὰ ὑποκεφάλαια 1-5 τοῦ κεφαλαίου 9 ποὺ ἐπιγράφεται «Οἱ Τοῦρκοι» καὶ ἀναφέρεται στοὺς Μουράτ Δ', Ἰμπραῖμ Α', Μωάμεθ Θ', Σουλεϊμάν Β', Ἀχμέτ Β', Μουσταφά Β', καθὼς καὶ στὸ τελευταῖο ὑποκεφάλαιο ποὺ ἀναφέρεται στοὺς Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Κούμας θὰ παραπέμψει στὸν πέμπτο καὶ ἔκτο τόμο τοῦ Χάμμερ στὸν αὐτοκρατορικὸν βουλευτὴν κύριον Ἀμῆρον καὶ τὴν σιγνάξιν ἀναφερομένην ἱστορίαν του, δειγματοληπτικὰ στὶς σελίδες 485, 492, 494, 496, 498, 500, 502, 504, 506, 508, 512, 514, 518, 520, 522, 524, 525, 526, 530 τῶν *Ἀνθρωπίνων Πράξεων*. Καὶ ἐνῶ στὸν ἑνατο τόμο δὲν ὑπάρχει καμιά μνεῖα, στὸν δέκατο, ὅπου μεταξὺ ἄλλων πραγματεύεται τὸν πόλεμο «μὲ τὴν Βενετίαν καὶ τὴν Αὐστρίαν, τὴν Ἀκολουθίαν τῆς βασιλείας τοῦ Ἀχμέτ τοῦ Γ' ἕως τῆς καθαρῆσεώς του», ἀναφέρεται στὸν Ἀμῆρ τὸν ἱστοριογράφον τοῦ Ὀθωμανικοῦ Βασιλείου. Στὶς ὑποσημειώσεις τῶν σελίδων 349, 354, 360, 361 καὶ 365 τοῦ δέκατου τόμου τοῦ ὁ Κούμας ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν ἔβδομο τόμο τοῦ Χάμμερ.

Μιά τρίτη έκδοχή είναι η παντελής αγνόηση του γερμανικού – έχει ενδιαφέρον να σημειώσει κανείς και τη σωπή. Ο Κούμας στον τελευταίο, δωδέκατο τόμο των *Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, παρόλο που το επιστημονικό του αντίκειμενο ταυτίζεται θεματικά με εκείνο του Χάμμερ, διόλου δὲν ἀναφέρεται στὸν αὐστριακὸ ἱστοριογράφο. Τοῦτο τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξο ἔχει τὴν ἐξήγησή του: ἐνόσω τὸ ἔργο τοῦ Χάμμερ τυπώνεται, ὁ Ἕλληνας λόγιος συντάσσει τὸ κεφάλαιο «Οἱ Τοῦρκοι». Ἐπειδὴ τὸ 1831 ἔχει μόλις ἐκδοθεῖ ὁ ὄγδοος γερμανικὸς τόμος, ὁ Κούμας δὲν προλαβαίνει νὰ δεῖ τυπωμένους τοὺς ἐπόμενους γιὰ νὰ παραπέμψει στὴν *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*. Μέσα ὅμως ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀτραπὸ, ἐκείνη ποὺ μετέδιδε τὴ γνώση πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας, τὴ χειρόγραφη παράδοση, ὁ Κούμας θὰ πορισθεῖ τὰ αἰτούμενα: ὁ Χάμμερ, ὡς ζωντανὴ παρουσία αὐτὴν τὴ φορὰ, θὰ σταθεῖ χορηγὸς ἀνέκδοτης ὕλης ἀπὸ χειρόγραφο ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του. Βίοι παράλληλοι: δύο ἱστορικοὶ ποὺ διαβιοῦν στὴν ἴδια πόλιν καὶ ἔχουν ὁμορὰ ἐρευνητικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἐπικοινωνη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ λόγου. Στὸ προσκήνιο βρίσκονται τὰ μεγάλα ἱστορικά ἀφηγήματα – ἐκτεταμένα ποσοτικά καὶ χρονολογικά – καὶ στὶς δύο περιπτώσεις.

Ὅταν ὁ ἀκατάβλητος Χάμμερ φέρει εἰς πέρας τὴ δεκάτομην *Geschichte des Osmanischen Reiches* γερμανικά, τότε στρέφεται στὴν ξενόγλωσση, εὐρωπαϊκὴ διάδοση τοῦ ἔργου του. Ἐπιβλέπει προσωπικά, διορθώνει καὶ κατευθύνει τὸ μεταφραστικὸ ἔργο: ἡ γαλλικὴ ἔκδοση ὁλοκληρώνεται γύρω στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ σαράντα⁸. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ μᾶς ἐνδιαφέρει, καθὼς γιὰ τὸν Ἕλληνα ἱστοριοδίφην συνιστᾷ ὄχι ἓνα ὅποιο γλωσσικὸ διάμεσο ἀλλὰ τὸν κατεξοχὴν δίαυλο ποὺ θὰ ἐπιτρέψει στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ νὰ

8. *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours* par J. de Hammer. Ouvrage puisé aux sources les plus authentiques et rédigé sur des documents et des manuscrits la plupart inconnus en Europe. Traduite de l'Allemand sur les notes et sur la direction de l'auteur par J. J. Hellert, Παρίσι 1835-1843. Καὶ δευτέρη ἀναθεωρημένη ἔκδοση: 1844. Πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν εὐρύτατη γεωγραφικὴ διακίνηση τῆς μεταφρασμένης γαλλικῆς ἔκδοσης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Αὐστρία (Βιέννη), τὴ Γαλλία (Παρίσι), τὴν Ἀγγλία (Λονδίνο) καὶ τὴ Γερμανία (Φρανκφούρτη, Λειψία), τὸ βιβλίο πωλεῖται στὸ Βέλγιο (Βρυξέλλες), στὴν Ὁλλανδία (Χάγη, Ἀμστερνταμ), στὴν Ἰταλία (Γένοβα, Φλωρεντία, Τορίνο), στὴν Πολωνία (Βαρσοβία), στὴ Ρωσία ('Αγία Πετρούπολη, Μόσχα, Ὁδησσός) καὶ στὴν ἴδια τὴν Τουρκία (Κωνσταντινούπολη).

Geschichte
des
Osmanischen Reiches
durch
Joseph v. Hammer.

ERSTER BAND.

Ἡ ὁραματικὴ ἀπεικόνιση τῆς Ἀνατολῆς στὴ διττὴ τῆς σημασία,
ὅπως τὴν εἶδε ὁ γερμανικὸς ἱστορισμὸς τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα.

GESCHICHTE
D E S
OSMANISCHEN REICHES,

GROSSENTHEILS AUS BISHER UNBENÜTZTEN

Handschriften und Archiven

DURCH

JOSEPH von HAMMER.

Erster Band.

VON DER GRÜNDUNG DES OSMANISCHEN REICHES

BIS ZUR EROBERUNG CONSTANTINOPELS.

1300—1453.

MIT EINER KARTE.

P E S T,

IN C. A. HARTLEBEN'S VERLAGE. 1827.

GEDRUCKT BEY ANTON STRAUSS IN WIEN.

Ἡ Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Ἰωσήφ Χάμμερ
στὴν πρώτη γερμανικὴ τῆς ἔκδοσης, Πέστη 1827-1835.

προσεγγίσει τὸ ἔργο. Ἡ ἰθαγενὴς λογιουσύνη εἶχε τὰ χρόνια ἐκεῖνα στενὴ συνάφεια μὲ τὸν γαλλικὸ πολιτισμὸ. Μέσα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ λοιπὸν ἔκδοσις ἡ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία θὰ γνωρίσει, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ μεγάλο συγγραφικὸ ἐπίτευγμα, τὴν *Geschichte des Osmanischen Reiches* – ἔστω καὶ ἀποσπασματικά.

*Ἡ δεκαετία τοῦ πενήντα: ἡ καταστατικὴ ἐνσωμάτωση
τοῦ Βυζαντίου*

Ὁ Κούμας προσέγγισε τὸ γερμανικὸ κείμενο διαπνεόμενος ἀπὸ μὴν ἀντίληψη πανοραμικὴ, ἡ ὁποία, κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς, ἀπέβλεπε στὴ συγγραφὴ μιᾶς καθολικῆς ἱστορίας. Ἀργότερα, στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ πενήντα θὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ ἄλλου τύπου πρόσληψη τοῦ Χάμμερ, αὐτὴν τὴ φορά μέσα στὰ σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ 1855 ἕνας διαφορετικὸς τρόπος ἀντιμετώπισης ἐφαρμόζει τὴν τακτικὴ τοῦ τεμαχισμοῦ. Συγκεκριμένα, κεφάλαιο ὁλόκληρο ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν πολυτομὴ ἱστορία γιὰ νὰ μεταφραστεῖ ἑλληνικά καὶ νὰ ἐκδοθεῖ στὴν Ἀθήνα. Τίτλοφορεῖται *Πολιορκία καὶ Ἀλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ Χάμμερ συγγραφείσαν ἱστορίαν τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἀ. Ἰ. Κομπότου*. Πρόκειται γιὰ κείμενο θεματικὰ ἐπικεντρωμένο στὸν βυζαντινὸ μεσαιῶνα. Ἀναφέρεται ἀποκλειστικά σὲ ἓνα ἱστορικὸ γεγονός: στὸ πάρσιμο τῆς Πόλης.

Ἡ πρώτη αὐτοτελὴς ἐκδοτικὴ παρουσία τοῦ Χάμμερ στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, ποὺ σημειώνεται στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ αἵωνα, δηλώνει μιὰ χρονικὴ ὑστέρηση σὲ σχέση μὲ τὸν χρόνον παραγωγῆς καὶ διάδοσης τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου. Μία εἰκοσαετία χωρίζει τὴ νεοελληνικὴ, σπαραγματικὴ μεταφορὰ του ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως καὶ ἄλλη μία γεμάτῃ δεκαετία ἀπὸ τὴ γαλλικὴ του ἀπόδοσις. Ὅταν ὁ Χάμμερ ὁλοκληρώνει τὴ μητρικὴ του γλῶσσα τὴν *Ἱστορία* εἶναι ὥριμος συγγραφικὰ, ὄχι μόνον ἡλικιακά – ἔχει ἤδη κλείσει τὰ ἐξήντα: ἀπὸ τίς ἀπαρχές τοῦ 19ου αἵωνα τὸ βεληνεκές του ἐκτείνεται σὲ ὅλην τὴν Εὐρώπην καὶ ἀκόμη παραπέρα. Ὅταν λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ πολυσέλιδη *Geschichte* βλέπει τὸ φῶς στὴν Ἀθήνα μεταφρασμένο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἓνα ἀπόσπασμα λίγων μόλις τυπογραφικῶν γιὰ τὸ κούρσεμα τῆς Πόλης, ὄχι μόνον τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, καταξιωμένο, ἔχει πρὸ πολλοῦ περάσει στὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ὁ συγγραφέας του βρίσκεται κοντὰ στὸ τέλος: τὴν ἐπόμενη χρονιά, πλήρης ἡμερῶν, κλείνει τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του.

Ἡ *Πολιορκία καὶ Ἀλώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἂν καὶ μικρὴ τὸ δέμας, συνιστᾷ τὴν πρώτη ἐκδοτικὴ παρουσία τοῦ ἔργου τοῦ Χάμμερ στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία: πρόκειται γιὰ ἑβδομήντα σελίδες ὅλες κι ὅλες, μιὰ δουλειὰ δευτέρου ἢ μᾶλλον τρίτου χέρι – μετάφραση τῆς μετάφρασης⁹.

Ὅπως εἶδαμε, ὡς πρὸς τὴ θέση ποὺ κατέχει ὁ αὐστριακὸς ἀνατολιστὴς στὸ παγκόσμιο στερέωμα δὲν ἐκκρεμοῦν ἐπεξηγήσεις. Ὅταν στὸν πρόλογο ὁ μεταφραστὴς Ἀ. Ἰ. Κομπότης συγκαταλέγει τὸν συγγραφέα στὴ χορεία τῶν κλασικῶν – κατοχυρώνοντας μᾶλλον τὴ δική του λογισύνη –, τὸ ὄνομά του δὲν τυχαίνει νὰ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἄλλου. Πρόκειται γιὰ ἕναν πρωτοεμφανιζόμενο μεταφραστὴ – μεταφραστὴ τοῦ ἐνὸς βιβλίου¹⁰:

Παρότι τὸ γεγονός τοῦτο περιέγραψαν πολλοὶ διακεκριμένοι συγγραφεῖς ζῶντες κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ μετὰ ταύτην ... ἐγὼ προϋτίμησα νὰ μεταφράσω αὐτὸ εἰς τὴν ἐλληνίδα φωνὴν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ γενῇ γνωστὸν εἰς ἀπάσας τὰς τάξεις τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς συγγραφείσης ὑπὸ τοῦ κλασσικοῦ συγγραφέως Χάμμερ¹¹.

Ἡ ἐκούσια ἐπιλεκτικὴ χρῆση τοῦ πολύτομου ἔργου μαρτυρεῖ ἀσφαλῆς-στερα τὴ δύναμη τῆς ἱστορικῆς περιρρέουσας παρὰ τὴν πρωτοβουλία ἐνὸς καὶ μόνου μεταφραστῆ: τὸ ἐκδοτικὸ συμβᾶν ἀνταποκρίνεται στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται τὸ κατεξοχὴν ἐθνικὸ ἱστοριογραφικὸ ἐπίτευγμα τοῦ 19ου αἰῶνα: ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ Βυζαντίου στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστήμη. Ἀναμφίβολα ἡ δεκαετία τοῦ πενήντα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ καταστατικὴ δεκαετία γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐνὸς νέου θεματικοῦ πεδίου στὴν ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία¹². Ἡ περιοδολόγηση τοῦ παρελθόντος

9. *Πολιορκία καὶ Ἀλώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως* μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ Χάμμερ συγγραφείσαν ἱστορίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἀ. Ἰ. Κομπότου, Ἀθήνησι 1855. Ἀντιστοιχεῖ στὸ 12ο βιβλίον τοῦ πρώτου τόμου τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου.

10. Στοὺς συντελεστὲς τῆς μικρῆς αὐτῆς ἀθηναϊκῆς ἐκδόσεως συγκαταλέγεται ὁ μικρασιατὴς τυπογράφος Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας μόλις μετοικήσει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὸ κέντρο τῆς Αῆνας – περὶ τὸ 1850 –, ἔχει ἰδρῦσει ὡς ἐπιχειρηματίας ἕνα μὲ σημερινούς ὅρους «πολυκατάστημα» Παρὰ τὴν πύλιν τῆς Ἀγορᾶς, ἕναν δηλαδὴ ἐκδοτικὸ οἶκο μετὰ τυπογραφείον βιβλιοδετείου.

11. [Πρόλογος σγ'-σμ'. Ὑπογραφή Ἐν Ἀθήναις τὴν 1ην Αὐγούστου 1855 Ἀ. Ἰ. Κομπότης]. Γιὰ τὸν Κομπότη τὰ στοιχεῖα εἶναι ἑλλιπῆ – στὸ Γκίνης - Μέξας ἀναφέρεται ἀπαξ (στὸ λῆμμα ἀρ. 6520).

12. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα καὶ τοὺς προβληματισμοὺς ποὺ ἐκφράστηκαν,

χρόνου μεταβάλλεται. Οί πρώτες πραγματείες που θέτουν ως ιστορική τομή τη χρονολογία της Άλωσης – ή που αναφέρονται εξ ολοκλήρου στην Άλωση – ανάγονται, πράγματι, στα μέσα του αιώνα. Όπως έχει επισημανθεί, τότε ακριβώς ένα γεγονός παγκόσμιας σημασίας – η πτώση μιας μεγάλης χριστιανικής Αυτοκρατορίας – αρχίζει να αποκτά βαθμιαία εθνικές αποχρώσεις.

Από τη δεκαετία του πενήντα και ύστερα η στροφή της ιστοριογραφίας στο γεγονός της Άλωσης και η μεγάλη πύκνωση σχετικών εκδόσεων συμπίπτει με την πρώτη μεγάλη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος και την προσπάθεια του ελληνικού κράτους να επεκταθεί εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹³. Όπως προκύπτει βιβλιογραφικά, το ζήτημα της Άλωσης ως αντιτιθέμενο επιστημονικής ή άλλης πραγματέυσης έχει διψμα εισαχθεί στη νεοελληνική ιστοριογραφία¹⁴.

Έδω θα ήταν χρήσιμες όρισμένες πρώτες εκτιμήσεις με βάση τα βιβλιογραφικά εύρηματα. Σε πρώτο στάδιο παρατηρούμε το όλοένα διευρυνόμενο γεωγραφικό και τελικά πανελλήνιο εύρος των εμπλεκόμενων στην ιστοριογραφική αναβάθμιση της Άλωσης¹⁵. Και ενώ ως τη δεκαετία του 1870 το ζήτημα μοιάζει να επαφίεται κυρίως στους εξασιτέχνες, από εκεί και ύστερα, σε δεύτερο στάδιο, σημειώνεται μια ενεργητική κίνηση από την πλευρά του σώματος των οίονει επαγγελματιών. Θα λέγαμε ότι ή άρχουσα τάξη της λογιοσύνης, ή μάλλον ένα τμήμα της, δίνει το παρόν: Άγγελος Βλάχος, Μανουήλ Γεδεών, Θεοδόσιος Βενιζέλος και ό Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αυτόπροσώπως.

βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Παναγιώτης Στάθης, «Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου», στα Πρακτικά του Συνεδρίου 1453, *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και ή μετάβαση από τοις μεσαιωνικούς στοις νεώτεροις χρόνοις*, επιστημονική έπιμέλεια Τόνια Κιουσοπούλου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2005.

13. 1850-1860: όκτώ τίτλοι, 1860-1870: έπτά τίτλοι, 1870-1880: δέκα τίτλοι, 1880-1890: έννέα τίτλοι, 1890-1900: έξι τίτλοι.

14. Μόλις την προηγούμενη δεκαετία του σαράντα, ό ίδιος ό Παπαρρηγόπουλος, στην «Εισαγωγή» της *Γενικής Ιστορίας* του, δέν θεωρεί άναγκαίο νά έπεξεργαστεί τό θέμα της Άλωσης ούτε και χρησιμοποιεί τό 1453 ως ιστορική τομή. Βλ. Β. Καραμανωλάκης - Π. Στάθης, «Ιστορίες ...», σ. 228, ύποσημ. 5.

15. Στην πεντηκονταετία 1850-1900 εκτός από την Άθήνα τά παρακάτω γεωγραφικά σημεία έμφανίζονται είτε ως τόποι έκδοσης είτε ως τόποι προέλευσης των συγγραφέων: Έρμούπολη (1853), Τρίπολη (1859), Κωνσταντινούπολη (1861, 1870, 1873), Σάμος (1862), Λονδίνο (1865), Μυτιλήνη (1879), Καλαμάτα (1880), Σμύρνη (1885), Ναύπλιο (1886), Κυνουρία (1890), Κύμη Εύβοίας (1892).

Κατά τὸ τρίτο στάδιο, τέλος, διαπιστώνουμε μιὰ ἀνιούσα τάση διάδοσης καί, δευτερογενῶς, ἐκλαϊκευσης. Σὲ κάποιες περιπτώσεις τὰ ἔργα συνοδεύονται ἀπὸ ὑποτίτλους τοῦ τύπου «ἀνάγνωσμα διὰ τὸν λαόν». Ἐνίοτε ἐντοπίζουμε μιὰ στρατιωτικὴ διάσταση, π.χ. ἓνα ἔργο τυπώνεται «χάριν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ» (1862), ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ ὀγδόντα τὰ περὶ τὴν Ἑλωση κείμενα ἐπιχειρεῖται νὰ εἰσαχθοῦν στὴν ἐκπαίδευση «πρὸς σχολικὴν χρῆσιν»¹⁶.

Τὸ γεγονός ὅτι σὲ μιὰ κοινωνία δίχως μαζικὰ μέσα ἐνημέρωσης, πλὴν τοῦ τύπου, ἓνα τμήμα τοῦ συλλογικοῦ σώματος – οἱ ἐγγράμματοι – ἀρχίζει νὰ ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸ ζήτημα τῆς Πτώσης, δὲν προκύπτει μόνον μέσα ἀπὸ τὸ γραπτὸ κείμενο, τὴν τυπογραφία. Ἄς μὴν ἀγνοήσουμε ἓναν ἄλλο δίαυλο: τὸν προφορικὸ ἀκαδημαϊκὸ λόγο. Πολλοὶ Ἀθηναῖοι (ἄραγε μήπως καὶ κάποιες ἐλάχιστες Ἀθηναῖες;), σημειώνεται σὲ φύλλο τῆς ἐποχῆς, συρρέουν στὸ Καποδιστριακὸ Ἀνώτατο Ἰδρυμα νὰ παρακολουθήσουν τὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, ἰδίως μάλιστα «ὅταν ἐξιστορεῖτο ἡ ἀποφράς ἐκείνη ἐποχῆ τῆς Ἀλώσεως»¹⁷.

Συνοψίζω: Πράγματι, πρὶν ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Κομπότη τοῦ 1855 στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία καταγράφονται πενιχρὲς μόνον βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς στὴν Ἑλωση¹⁸.

16. Οἱ προσπάθειες πρὸς ὅμοια κατεύθυνση συνεχίζονται καὶ στὸν ἀμέσως ἐπόμενον αἰῶνα, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Μαριάννα Σπανάκη, *Βυζάντιο καὶ Μακεδονία στὸ ἔργο τῆς Π. Σ. Δέλτα*, Ἀθήνα 2004, σσ. 30-31.

17. Μὲ τὴν ἐπικοινωνιακὴ ἀμεσότητα τῆς διδασκαλίας ὁ καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Θεόδωρος Μανούσης στὰ χρόνια αὐτὰ διαθέτει ἓνα ἀκροατήριο εὐρύτερο ἀπὸ τὸ φοιτητικὸ, ὅπως μνημονεύεται στὴ Νεκρολογία του ποὺ δημοσιεύεται στὴν ἐφημερίδα Ἀθηνᾶ τὸ 1858, βλ. Β. Καραμανωλάκης - Π. Στάθης, «Ἱστορίες ...», ὕποσημ. 14.

18. Μόλις δύο χρόνια πρὶν τὴ μετάφραση Κομπότη τυπώνεται ἓνα βιβλίον μὲ θέμα τὴν Ἑλωση – καὶ πάλι μετάφραση. Μία ἀνὰ δεκαετία ἐπισκόπηση τῆς ἐκδοτικῆς παραγωγῆς ἀκολουθεῖ ἐδῶ, ἡ ὁποία, ἂν καὶ δίχως ἀξιώσεις βιβλιογραφικῆς πληρότητας, δίνει μιὰ τάξη μεγέθους. Στὴ δεκαετία τοῦ τριάντα ἄς σημειώσουμε μιὰ ἐπανεκδοσιὴ τῆς τρίτομης Ἱστορίας τοῦ E. Ph. Goldsmith, στὴν ὁποία τίθεται ὡς ὀρόσημον ἡ ἱστορικὴ τομὴ τῆς Ἑλώσεως (1838/1839). Τὴν ἐπόμενη δεκαετία τοῦ 1840 ἐκδοτικὰ δὲν παρατηρεῖται κάτι ἀξιομνημόνευτο. Τὴν καταστατικὴ δεκαετία τοῦ πενήντα ἐκδίδεται Ἡ ἐγκαθίδρυσις τοῦ Ὀθωμανικοῦ δεσποτισμοῦ ἐπὶ τῶν ἑρεπίων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας βασιμμένη στὸν E. Gibbon καὶ τὸν γάλλο Louis Philippe Ségur, τυπωμένη στὴν Ἐρμούπολιν τὸ 1853. Ἀκολουθεῖ τὸ 1855/1856 ἓνα ἔργο μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν τίτλον Ἀλωσις καὶ Ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Στὸ Ἱστορικὸν Δοκίμιον τῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων τὸ 1856 ὁ Abel

Ἡ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς σπαραγματικὴ χρῆσις τοῦ κειμένου τῆς *Geschichte des Osmanischen Reiches* στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα σκιαγραφεῖ, ἀλλὰ καὶ προεξαγγέλλει, τὸ ὅλο πνεῦμα ποὺ διέπει τὴν πρόσληψη τοῦ Χάμμερ, τὶς ἐντόπιες διαθεσιμότητες καὶ τὸν βαθμὸ δεκτικότητας τοῦ γηγενοῦς ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

Τὸ πόνημα ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ βιβλίου – ἐνὸς βιβλίου τόσων χιλιάδων σελίδων – ἔτσι ὥστε ἓνα καὶ μόνον ἱστορικὸ γεγονός, τὸ πάροισμο τῆς Πόλης, φορτισμένο ἐθνικά, νὰ γίνῃ κτῆμα τῶν ἀναγνωστῶν. Ἐξαρχῆς τὸ στοιχεῖο ποὺ κάνει τὸ ἔργο ἀξιομετάφραστο δὲν σχετίζεται μὲ αὐτὴν καθεαυτὴν τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἀλλὰ ἀποκλειστικά μὲ τὰ καθ' ἡμᾶς. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἀποσπασματικὴ χρῆσις καὶ ἐπιλογὴ μὲ πατριωτικὰ κριτήρια δὲν συνιστᾷ ἀποκλειστικὴ ἰδιομορφία τῆς ἑλληνικῆς περιήψης¹⁹.

François Villemain προσθέτει: Ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῆς Ἐθνικῆς αὐτῶν Ἐπαναστάσεως. Τὸ ἔργο, ἐμπλουτισμένο ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ του, τὸν δικηγόρο Σ. Γ. Βελίνη, μὲ σημειώσεις, ἐκδίδεται πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων. Τὴν ἴδια χρονιά τυπώνεται ἀπὸ τὸν Γ. Θεοφίλου ἓνα ἐράνισμα ἀπὸ τὰ Χρονικά τοῦ Σφραντζῆ, ἐνῶ τὸ 1857, σὲ μιὰ σειρὰ γενικῆς Ἱστορίας, τὴ *Νέα Δίκλη*, ποὺ ἐκκινεῖ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν βυζαντινῶν βασιλέων μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπογράφει ἓνας ἀνθυπολοχαγὸς τῆς φάλαγγος, ὁ Σ. Κ. Βελεφάντης. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας κυκλοφορεῖ μιὰ ἀκόμη ἐκδοσις τῆς Ἱστορίας τοῦ Μόρτμαν ἀπὸ τὸ γερμανικόν, ὅπου προτάσσεται καὶ μελέτη τοῦ μεταφραστῆ, ἐνῶ ὁ Θ. Ρηγόπουλος, δικηγόρος ἐκ Τριπόλεως, ἐκδίδει ἐπίσης ἓνα ἐράνισμα ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ. Εὐχαριστῶ τὴν Πόπη Πολέμη ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὰ σχετικὰ βιβλιογραφικά στοιχεῖα.

19. Παράδειγμα παρόμοιας συμπεριφορᾶς υἱοθετεῖ μιὰ ἄλλη βαλκανικὴ χώρα, ἡ γειτονικὴ Βουλγαρία: οἱ φιλόστοργες ἀπόκτησαν γνώση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ πενήντα ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἑβδομήντα, μέσα ἀπὸ παράλληλες, κατ' ἀποκοπὴν, δι' ἰδίαν χρῆσιν προσαρμογῆς τοῦ Χάμμερ. Ἡ χρονολογικὰ πρώτη, δημοσίευμα σὲ περιοδικόν, εἶναι μετάφρασις κεφαλαίου γιὰ τὴν ἱδρύσιν τοῦ τάγματος τῶν Γεντισάρων (1859). Ἡ δεύτερη, τὸ 1867, μετάφρασμα ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Χάμμερ, κυκλοφορεῖ στὸν περιοδικόν τύπο καὶ πάλι. Ἡ τρίτη, μιὰ αὐτοτελὴς ἐκδοσις κωνσταντινουπολίτικη, προσαρτᾷ χωρία ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Χάμμερ στὸ σῶμα μιᾶς ἄλλης Γενικῆς Ἱστορίας (1871). Σὲ τόμο ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1987 στὴ Σόφια, μὲ τίτλο *La Bulgarie pendant la période du XVe au XVIIIe siècle, Études d'Historiographie*, ἀπὸ τὴν Académie Bulgare des Sciences καὶ τὸ Institut d'Histoire, ἡ Maria Todorova προσεγγίζει τὰ βιογραφικά τοῦ Χάμμερ δίχως, ὥστόσο, νὰ διερευνᾷ τὴν σχέση του μὲ τὴ βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο ἱστορικὸ Νάντια Ντάνοβα γιὰ τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ποὺ εὐγενικὰ μοῦ παραχώρησε.

Στην καταστατική δεκαετία του πενήντα δὲν σημειώνεται πρωτότυπη παραγωγή ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ᾽Αλώσης – κυριαρχεῖ ἡ βακτηρία τῆς μετάφρασης, τὸ ἐξ Ἑσπερίας εισαγόμενο δάνειο κείμενο. Παράλληλα, ἡ καταφυγὴ στὶς γηγενεῖς βυζαντινὲς πηγές, οἱ ὁποῖες καὶ ἀναβαθμίζονται: ἐπιστρατεύονται κατ' ἐπανάληψιν γιὰ νὰ προσδώσουν ἐπίχρσιμα αὐθεντικότητας ἀκόμα καὶ ὅταν ἐλέγχονται ἐπιστημονικὰ ἀφερέγγυες²⁰.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐπιλογῆς τῶν μεταφράσεων ἔχει ὑπογραμμιστεῖ ὅτι βασικὸ κριτήριο στὴν ἱστοριογραφικὴ προσέγγιση τῆς ᾽Αλώσης ἦταν ἡ εὐθυγράμμιση μὲ τὴ φιλελληνικὴ τάση ἀποτίμησης τῶν ἔργων. Ἡ μετάφραση λειτουργεῖ ὡς ἀρωγὸς τῆς ρομαντικῆς ἐπιστήμης, ἐφόσον οἱ ἐγχώριες ἱστοριογραφικὲς ἐτοιμότητες δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ αἶτημα τῆς συγγραφῆς μᾶς αὐτοτελοῦς πραγματείας – παρ' ὅλα αὐτὰ κάποιες ἐνδείξεις ὑποδηλώνουν τὸ ἄλμα πρὸς μιὰ πρωτότυπη σύνθεση: συχνὰ οἱ μεταφραστές, στὰ χρόνια ποὺ ἔρχονται, ἀρχίζουν νὰ προτάσσουν μιὰ ὀλιγοσέλιδη δική τους πραγματεία – ἓνα κείμενο μὲ σαφὴ ἐθνοκεντρικὴ τοποθέτηση συνοδεύει τὸ ξένο κείμενο. Μὲ τὴ μικρὴ αὐτὴ προσθήκη, τὸν γλωσσικὸ διαδέχεται ὁ ἰδεολογικὸς ἐξελληνισμὸς – στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ.

Ἡ δεκαετία τοῦ ἑβδομήντα: τὸ ἡμιτελὲς μεταφραστικὸ ἐγχείρημα (1870-1874)

Ἡ πρώτη παρουσία τοῦ Χάμμερ στὸν ἐλλαδικὸ χώρο μὲ τὴν ἐπίσημη ιδιότητά του, δηλαδὴ ὡς ἱστορικοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πραγματοποιεῖται στὸ ξεκίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ὅταν ἀρχίζει νὰ τυπώνεται ἡ Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐλληνικὰ μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Κροκιδά. Ἐκδίδεται στὴν Ἀθῆνα μέσα σὲ μιὰ τετραετία, ἀλλὰ ἀπ' ὅ,τι φαίνεται κυκλοφορεῖ μὲ τουλάχιστον διετὴ καθυστέρηση²¹.

20. Ὅπως κατ' ἐξακολούθηση συνέβαινε μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ. Οἱ Β. Καραμανωλάκης καὶ Π. Στάθης, «Ἱστορίες ...», σσ. 235-236, δίνουν ἐκτενὴ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο χρονικῶν, τὸ αὐθεντικὸ minus χρονικὸ καὶ τὸ πεποιημένο συμπληρωματικὸ maius χρονικὸ (τὸν ψευδο-Σφραντζῆ) τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνα (1573-1575) καὶ τὴν κατὰ κόρον προβολὴ τοῦ δευτέρου, χαλκευμένου κειμένου ἀπὸ τοὺς ἱστοριοδίφες τοῦ 19ου αἰῶνα.

21. Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἱ. Χάμμερ, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντῖνον Σ. Κροκιδά, Ἀθήνησι, τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως 1870-1874. Οἱ ἔξι τόμοι τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης ἀντιστοιχοῦν στοὺς τέσσερις πρώτους τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου. Ὡς πρὸς τὴ σχέση ἐλληνικῆς μὲ τὴ γερμανικὴ ἔκδοσιν, λοιπόν, παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: ὁ τέταρτος τόμος τοῦ Χάμμερ ἐκτείνεται ἕως τὸ

Διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για εξέταση έκδοση, δηλαδή για μία επί-σης αποσπασματική πρόσληψη του έργου, ερήμην, όμως, αυτήν τη φορά των προθέσεων του μεταφραστή, ό οποίος, όπως θα δούμε, επιδιώκει να εξασφαλίσει με κάθε τρόπο την εκδοτική αριτιμέλεια της πολύμοχθης εργασίας του.

Στόν «Πρόλογο του Μεταφραστοῦ» ὁ Κροικιδᾶς φροντίζει νά κρατήσει τίς δέουσες ἰσορροπίες. Ἡ *Geschichte des Osmanischen Reiches* περιέχει ὄχι μόνον τίς τρεῖς ἐποχές – γέννηση, ἀκμή καί παρακμή – τοῦ μεγάλου ἀσιατικοῦ κράτους ἀλλά καί τή μεταγενέστερη ἱστορία τῆς Ἑλλάδας. Ἡ σπονδαιότητα τοῦ ἔργου ἔγκειται ἀκριβῶς στή συνάφειά του μέ τίς τύχες καί τήν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

*Ἡ πολύτομη καί πολύμοχθη ἱστορία [...] ἐπιφέρει μέγιστον φῶς ἐπὶ τὴν σκοτεινὴν ἱστορίαν τοῦ μέσου αἰῶνος τῆς Ἑλλάδος καί πάντων τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καί συμπληροῖ μέγα κενόν τῆς ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης*²².

45ο βιβλίο [= κεφάλαιο]. Ἐκεῖ τελειώνει τὸ ἐξάτομο ἔργο, δηλαδή ἡ ἀνολοκλήρωτη μετάφραση Κροικιδᾶ. Ἐπομένως τὸ λανθάνον ἀνέκδοτο ὑλικὸ τῆς μετάφρασης θά ἀντιστοιχοῦσε στοὺς ὑπόλοιπους τόμους τοῦ δεκάτου γερμανικοῦ. Γιά τὴν ἀκρίβεια: τὸ κείμενο τοῦ Χάμμερ βρίσκεται στοὺς τόμους 5-9, ἐνῶ ὁ δέκατος καταληκτικὸς τόμος περιλαμβάνει πῖνακες, εὑρετήρια, χάρτες. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλω νά εὐχαριστήσω τὴ Γεωργία Παπαγεωργίου γιά τὴν πολύτιμη βοήθειά της στὴν παραβολὴ τῶν κειμένων. Ὁ πρῶτος καὶ δεύτερος τόμος φέρουν στὴ σελίδα τίτλου χρονολογία 1870. Ὁ τρίτος τόμος στὴ σελίδα τίτλου σημειώνει 1872. Ἀντίστοιχα ὁ τέταρτος, 1873, ἐνῶ οἱ τόμοι πέμπτος καὶ ἕκτος 1874. Ὅμως ὁ πρόλογος τοῦ μεταφραστῆ φέρει ἐνδειξὴ 20 Δεκεμβρίου 1875 – τὸ νωρίτερο ποὺ πρέπει νά κυκλοφόρησε τὸ ἔργο εἶναι στὴν ἀρχὴ τοῦ 1876. Σύμφωνα μέ τὴ δημοσιευμένη ἐδῶ ἐπιστολὴ τοῦ Κροικιδᾶ μέ ἀποδέκτη τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο πρέπει νά κυκλοφόρησε μᾶλλον τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1876. Βλ. ἐδῶ στὸ Παράρτημα, Ἐπιστολὴ δεύτερη, μέ ἡμερομηνία 10.1.1876.

Στόν πρῶτο τόμο, στόν Πρόλόγο τοῦ, ὁ μεταφραστὴς δηλώνει ὅτι ἐξελλήνισε τὸ κείμενο *εἰς γλῶσσαν καθαρεύουσαν καὶ πάντα ξενισμὸν ἀποφειγούσαν* χρησιμοποιώντας τὴ γαλλικὴ ἔκδοση καὶ μάλιστα τὴ δεύτερη ἀπλουστευμένη *εὐτελεστέραν καὶ ἥττον δαπανηράν*. Στὴν πορεία ἀποφάσεις νά ἐντάξει, ἰδιαίτερα γιά τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη, ὁρισμένες ὑποσημειώσεις. Κατὰ τὴν παραβολὴ τῆς γαλλικῆς μέ τὴ γερμανικὴ ἔκδοση «μέ τὴν συνδρομὴν γερμανιστῶν φίλων», ἀνακάλεψε πολλὰς ἀτέλειες στὴν ἐργασία τῶν ὁμοτέχων τοῦ Dochez - Helbert.

22. «Πρόλογος τοῦ Μεταφραστοῦ», *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας* ὑπὸ Ἰ. Χάμμερ ..., τόμος πρῶτος, σ. ζ'.

Θά ἐντάξει λοιπὸν τὸ ἔργο στὴν κυρίαρχη ἑλληνοκεντρικὴ ὀπτική – τὸ ὀθωμανικὸ προῖόν ἐμβαπτίζεται στὰ ἑλληνικὰ ἔθνικα χρώματα δίχως νὰ ὑποτιμᾶται, συμμετρικά, ἡ ἀνάγκη γνωριμίας μὲ τὸ μεγάλο Ἀσιατικὸ κράτος.

Οἱ συντελεστὲς τῆς ἀθηναϊκῆς ἔκδοσης κρατᾶνε ἀπὸ μακριά: ἓνας τυπογράφος ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἄνθρωπος τῆς ὁμογένειας, καὶ ἓνας κωνσταντινουπολίτης τραπεζίτης, ἐκπρεπὲς τέκνο τοῦ ἑξελλαδικοῦ ἐπιχειρηματικοῦ χώρου. Στὸ ἐκδοτικὸ ἐπιτελεῖο περιλαμβάνεται λοιπὸν ὁ τυπογράφος καὶ λόγιος Χρίστος Νικολαΐδης ἀπὸ τὴ Φιλαδέλφεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ ἐπωνομαζόμενος Φιλαδελφεύς, ὁ ὁποῖος ὡς ἐγκρατὴς τῆς ὀθωμανικῆς ἀποκρυπτογράφησε τοὺς τουρκικοὺς ὄρους. Ἡ μετάφραση τῆς *Ἱστορίας τοῦ περικλεοῦς Χάμμερ* ἀφιερώνεται στὸν *μεγάτιμο ἄνδρα* Γεώργιο Ζαρίφη, ὑψηλὸ ἐκπρόσωπο τῆς ἑξελλαδικῆς πολιτικῆς ὁμογένειας ἀλλὰ καὶ γιὰ κάποιο διάστημα ὑπάλληλο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πάνω στὴν ἰδρυσὴ του. Ἐκεῖνος, ὅπως σημειώνεται, παρῆχε

δαψιλῶς γενναίαν προστασίαν πρὸς πᾶν ἔργον λυσιτελὲς πρὸς ἐκπαίδευσιν καὶ διανοητικὴν πρόοδον τοῦ ἑλληνικοῦ γένους.

Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὴ θέρη τῆς ἀφιέρωσης, ὑποθέτουμε ὅτι ὁ κωνσταντινουπολίτης Ζαρίφης εἶναι ἐνδεχομένως καὶ ὁ χορηγὸς τῆς ἔκδοσης. Ὅσο γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἴδιου τοῦ μεταφραστῆ δὲν γνωρίζουμε πολλὰ²³. Εἴμαστε ὅμως σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε τουλάχιστον τὴν ἐργασιακὴ του ταυτότητα: εἶναι ἔφορος στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη. Συμπεραίνουμε λοιπὸν ὅτι, ὡς ἐπαγγελματίας θαμὼν τοῦ κρατικοῦ αὐτοῦ ἰδρύματος, ἔχει ἄμεση καθημερινὴ πρόσβαση στὶς πηγές, στὰ βιβλία, ἀλλὰ καὶ ὡς δημόσιος ὑπάλληλος μοιάζει νὰ διαθέτει ἄπειρο ἐλεύθερο χρόνο γιὰ νὰ καταπιάνεται μὲ πολύτομα καὶ πολυσέλιδα ἔργα.

23. Γιὰ τὸν Κροκιδᾶ δὲν ἐντόπισα ἄλλα στοιχεῖα. Μόνη ὑπόθεση, νὰ σχετίζεται ὁ μεταφραστὴς μὲ τὴν ἀρτινὴ οἰκογένεια τοῦ Ἀσκημάκη (μέσα 18ου-ἀρχὲς 19ου αἰῶνα) καὶ τοῦ Κωστάκη Κροκιδᾶ (19ος αἰ.) – μὲ τὴν ἀναβίβαση ἑνὸς τόνου – παραμένει ἀτεκμηρίωτη. Ἡ οἰκογένεια τῶν Ἀρτινῶν εἶχε σχέση στενὴ μὲ τὰ γράμματα (ἀπὸ τὰ Γιάννεννα ὡς τὴν Εὐρώπη) καὶ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀνεπιβεβαίωτα μᾶς ὀδηγοῦν σὲ ἓνα καλὸ κλίμα. Βλ. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960, σσ. 95, 96. Ἐπίσης, ὑπάρχει ἓνας Μ. Κροκιδᾶς μεταφραστὴς τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος *Ἑστέλλη* τοῦ J. P. Florian (Ἀθήνα 1836).

‘Ο εισηγητής του Χάμμερ στην ελληνική παιδεία δέν είναι νεόκοπος στο άθλημα. ‘Ο Κωνσταντίνος Κροκιδάς είναι ένας δορυμέας μακρινών αποστάσεων στο μεταφραστικό πεδίο. ‘Η ένασχόλησή του με τὸ ἔργο του αὐστριακοῦ ἀνατολιστῆ δέν συνιστᾶ γὰρ ἐκείνον τὴν πρώτη καὶ μόνη μεταφραστικὴ ἐργασία μεγάλης ἐμβέλειας²⁴.

‘Εδῶ θὰ χρειαστεῖ νὰ κάνουμε μιὰ παράκαμψη-ἀναδρομὴ στὸν χρόνο. Στὴ δεκαετία τοῦ πενήντα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Κριμαϊκοῦ, ὅταν ἡ Ρωσία δηλώνει προστασία τῶν ραγιάδων (1853), ὁ Κροκιδάς θὰ ἀποδουθεῖ στὸν ἄγωνα τῆς μεταφροῶς στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα – πάντοτε ἀπὸ τὰ γαλλικά – ἐνὸς ὀγκώδους ρωσικοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ τὴν *Ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ρωσσίας* τοῦ Νικολάου Μιχαήλοβιτς Καραμζίν – ἡ ἀπόδοσή του στὰ ἑλληνικά ὀλοκληρώνεται τὸ 1859. Στὴν τσαρική Ρωσία ὁ Καραμζίνος ἦταν διορισμένος ἀπὸ τὸν ἄνακτα κρατικὸς ἱστορικὸς – λόγιος δημοκρατικῶν φρονημάτων ποὺ ἔδρασε σὲ πλαίσιο αὐτοκρατορικό²⁵.

‘Η ἑλληνικὴ ἔκδοση ἀπαρτίζεται συνολικά ἀπὸ δώδεκα τόμους – ἀριθμεῖ πάνω ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες ὀκτακόσιες σελίδες. ‘Ο Κροκιδάς θὰ μοιραστεῖ τὸν ὄγκο τῆς δουλειᾶς με ὁμοτέχνους του. Πάντως, τὸ ἀτομικὸ του μεταφραστικὸ μερίδιο ὑπερβαίνει τίς τρισὴμισι χιλιάδες σελίδες²⁶.

24. ‘Ο Νικόλαος Ί. Σαρίπολος, ἐνῶ ἀποκαλεῖ τὸν Κροκιδά ὁ νέος ἡμῶν φίλος [...] δωδεκάεθλον διεξῆλθεν ἄγωνα δώδεκα τόμους ἀπνευστὶ μεταφράσας, ἀναφέρει ὅτι ὁ Κροκιδάς ὡς ἁδαῖς τῆς ρωσικῆς μετέφρασε ἀπὸ τὰ γαλλικά. Ν. Ί. Σαρίπολος, *Μελέτη ἐπὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ρωσσίας Νικολάου Καραμζίνου ἐξελληνισθείσης ὑπὸ Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά*, Ἀθήνα 1859, σ. 1. Τυπογράφος καὶ ἐδῶ ὁ Νικολαΐδης.

25. Ἀρχαιολάτρης εὐρυμαθὴς καὶ πολὺγλωσσος, προστατευόμενος τοῦ Ἰβάν Τουργκένιεφ, ποὺ εἶχε ἀπὸ τὸ 1806 λάβει τὸ χρῆσμα τοῦ διορισμένου ἱστοριογράφου τῆς Ρωσίας, παρέδωσε τὸ κολοσσιαῖο ἔργο του στὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρο Α΄.

26. Νικολάου Καραμζίνου *Ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ρωσσίας ἐξελληνισθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ παραβλήθεντος πρὸς τὸ ρωσικὸν πρωτότυπον ὑπὸ Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά*, Ἀθήνα 1856-1859. Βιβλιογραφημένο: Γκίνης - Μέξας 6994, 7302, 7650, 7957. Συνολικά ὁ Κροκιδάς μετέφρασε 3.536 σελίδες τῶν τόμων 1 καὶ 2 τοῦ 1856, τῶν τόμων 4, 5, 6, 7 τοῦ 1857, τῶν τόμων 8 καὶ 9 τοῦ 1858 καὶ τέλος τοῦ 10ου καὶ 11ου τόμου τοῦ 1859. Τὸν δεῦτερο τόμο (Γκίνης - Μέξας 6995), ποὺ μεταφράζει ὁ Δημ. Βερναρδάκης, ἐκδίδει ὁ Παντελῆς Κ. Παντελῆς, ὑδραῖος ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας Ὁ Ἀνεξάρτητος τὸ 1856. Στὸν 12ο τόμο, ὅπου ὁ Κροκιδάς ἐμφανίζεται μόνον ὡς ἐκδότης, μεταφραστὴς ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ὅπως ἀναγράφεται, εἶναι ὁ ρωσομαθὴς Π. Ρομπότης, καθηγητὴς τῆς Θεολογίας. Τὸ 1858 – ἔτος ἔκδοσης – δέν εἶχε ἀκόμη κυκλοφορήσει στὰ γαλλικά ὁ τελευταῖος τόμος. Τὸ σύνολο

Ἄν εἶναι ἀπαραίτητο ἓνα πολιτικό συμπέρασμα, θά λέγαμε ὅτι, ἐνῶ ὁ μεταφραστής στή δεκαετία τοῦ πενήντα διακατέχεται ἀπό φιλορωσικό φρόνημα, στή διάδοχη φάση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος ἐκφράζει, ἐνδεχομένως, μιᾶ ἄλλη τοποθέτηση – μιᾶ φιλοθωμανική στάση. Ἐχει σημασία νά ἀντιμετωπίσουμε τά δύο αὐτά ἔργα συγχρόνως μέ ἐνιαία ὀπτική, ὡς καρποῦς ἐνός ἰσοσθενοῦς πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος πού διέπει τόν μεταφραστή γιά τὸ Ἀνατολικό Ζήτημα, γιά τίς δύο Αὐτοκρατορίες: ἀρχικά γιά τή ρωσική καί ὕστερα γιά τήν ὀθωμανική, τή μία ὁμόδοξη, τήν ἄλλη ἑτερόδοξη²⁷.

Ὁ Κροικιδᾶς, σέ μονόφυλλο μιᾶς σχετικῆς μέ τήν ἔκδοση Ἀγγελίας πού δημοσιεύει ἐνυπόγραφα τὸ 1856, ἐνὸςω ἀκόμα μεταφράζει τόν ρώσο ἱστοριογράφο, διαμηνύει στοὺς ὑποψήφιους φιλαναγνώστες:

*Τὸ ὁρθόδοξον γένος τῶν Ἑλλήνων στερεῖται τῆς ἱστορίας τοῦ ὁμοδόξου καὶ κραταιοτάτου ἔθνους τῶν Ρώσων ...*²⁸.

Διαπιστώνουμε ὅτι ὁ μεταφραστής τῶν μακρινῶν ἀποστάσεων δὲν εἶναι μόνον ὁ ἐκτὸς τῶν ἐγκοσμίων, αὐτοέγκλειστος, θεράπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Λειτουργεῖ ὡς πατριώτης ἐν ἐργηγόρσει – ὡς διαπρύσιος κήρυκας μιᾶς, τῆς ἐκάστοτε καὶ κατὰ περίπτωσιν, πολιτικῆς ἀφύπνισης²⁹.

λο τῆς μετάφρασης ἀριθμοῦσε 3.844 σελίδες. Ὁ Κροικιδᾶς ἐφαρμόζει ἐδῶ τὴν πάγια μέθοδό του, ὅπως καὶ στὸν Χάμμερ, μεταφράζει δηλαδὴ ἀπὸ τὰ γαλλικά σὲ παραβολὴ μέ τὸ πρωτότυπο. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, γνώστης τῆς ρωσικῆς εἶναι ὁ Ἀρχιμανδρίτης τῆς Ρωσικῆς Πρεσβείας στὴν Ἀθήνα Κύριος Ἀντωνίνος.

27. Ἀλλωστε ἔτσι ἀντιμετωπίστηκε, ὅπως θά δοῦμε, καὶ ἀπὸ τὸν Θεαγένη Λιβαδά στὴν ἐφημερίδα *Κλειῶ*.

28. Ἀθῆναι, 2 Ἀπριλίου 1856. Βλ. Γκίνης - Μέξας, * 6853 μονόφυλλο. Δὲν τὸ γνωρίζω ἀπὸ αὐτοψία.

29. Ὁ Κροικιδᾶς, ὅπως εἶδαμε, ἐξελλήνισε τὴν ἱστορία εἰς γλώσσαν καθαρεύουσαν καὶ πάντα ξενισμὸν ἀποφεύγουσαν. Σταχυολογῶ, π.χ., ἀπὸ τὸν 4ο τόμο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ Χάμμερ, σ. 166, τὸν ὄρο «Arabien», τὸν ὁποῖο ὁ Ἕλληνας μεταφραστής στὸν ἐπόμενο τόμο, σ. 353, ἀποδίδει «Ἀσιατικός». Ἡ πρόθεσις καθαρισμοῦ τῆς γλώσσας σὲ συνδυασμὸ μέ τὴν τάση ἐξελληνισμοῦ τῶν ὄρων εἶναι ζήτημα ἄξιο προσοχῆς. Ὁ Σαρίπολος, ἐξετάζοντας τὴ μετάφρασιν, κατηγορεῖ τὸν Κροικιδᾶ ὅτι τὸν ὄρο «Ρωμαῖοι» τοῦ Καραμζίν γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκεῖνος τὸν ἀποδίδει «Ἑλληνες»: *Οἱ ἄθλιοι τοῦ Βυζαντίου μεγαστάνες ἀφ' ἐαυτῶν ἐκαλοῦντο «Ρωμαῖοι». Διὰ τὴ νά μετονομασθῶσιν Ἑλληνες; Καὶ οὔτε εἶναι δίκαιον νά ἀποδίδονται ὡς ἐμφυτοὶ τοῖς Ἑλλήσιν αἱ μοχθηραὶ τῶν Βυζαντινῶν μεγαστάνων.* Ν. Ἱ. Σαρίπολος, *Μελέτη ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ρωσίας Νικολάου Καραμζίνου* ..., σσ. 1, 2, 7.

“Ας επιστρέψουμε στη δεκαετία του έβδομήντα και στο κατεξοχήν αντι-κείμενό μας, την *Ίστορία της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας*, την ελληνική έκδοση της *Ίστορίας* του Χάμμερ. Στόν πρώτο τόμο προτάσσεται σύντομη βιογραφία και έργογραφία του συγγραφέα, του *περιφανεστάτου των ανατολικών γλωσσών κλειδοκράτορος*, όπως τον χαρακτηρίζει ο μεταφραστής υποδηλώνοντας την αναστροφή του με κείμενα της περσικής, τουρκικής και αραβικής γραμματολογίας³⁰.

Στή βιογραφία επισυνάπτεται και η αὐτοβιογραφία του Ίωσήφ Χάμμερ. Όμολογεί σέ πρώτο πρόσωπο στόν «Πρόλόγό» του ότι, επειδή ακόμα και γιά τούς έγγραμματος ή πρόσβαση στά ίδια τά κείμενα τών ανατολικών γλωσσών εἶναι σχεδόν ἀδύνατη, ἀναγκάστηκε ὁ ἴδιος γιά τριάντα χρόνια νά ἀφιερωθεί στήν ἔκδοση τῆς *Ίστορίας* γιά συγκέντρωση ὕλικου. Ὑπογραμμίζει τήν προσωπική του συνεισφορά στίς δαπάνες τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης, περιγράφει τόν μόχθο γιά ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου καί ἀπαριθμεῖ μέ ἔμφαση τίς βιβλιοθήκες καί τά ἀρχεῖα πού ἐρεῦνησε

*ἄνευ χρημάτων πλὴν τῆς ἐμῆς μισθοφορᾶς, ἄνευ τῆς ἐπικουρίας ἁσιανολογικῶν ἀκαδημιῶν καί ἁσιανολογικῶν ἐταιριῶν, ἄνευ τῆς προστασίας πλουσίων καί μεγάλων*³¹.

“Ένας λόγιος χρηματοδοτεῖ τὸ ἔργο του – πράγμα ὄχι σπάνιο στήν ἱστορία τοῦ βιβλίου. Ὁ Χάμμερ, ὁ ἐμβριθὴς μελετητὴς τῆς πορείας τῶν ανατολικῶν λαῶν, εἶναι ἱστορικὸς ἀλλὰ καί διπλωμάτης – ὅταν ἐκφράζει τίς ἰδεολογικές του κατευθύνσεις:

ἔλαβον τὸν κάλαμον ἄνευ συμπαθείας ἢ ἀντιπαθείας πρὸς πρόσωπα ἢ λαοὺς πρὸς ἔθνη ἢ θρησκεύματα.

Καὶ καταλήγει:

30. «Βιογραφία τοῦ Συγγραφέως», *Ίστορία τῆς Όθωμανικῆς Αυτοκρατορίας* ὑπὸ Ἰ. Χάμμερ ..., σσ. ια'-ιδ'.

31. Κωνσταντινούπολη, Βαγδάτη, Χαλέπι, Κάιρο, Βιέννη, Βερολίνο, Δρέσδη, Ἀγγλία (Κανταβριγία, Όξωνία), Παρίσι (ἡ Βασιλική, ἡ τῆς Όπλοθήκης), Ἰταλία, Βενετία (Μαρκιανή), Μιλάνο (Ἀμβροσιανή), Φλωρεντία (Λαurenτιανή), Μαλιαβκιανή, Νεάπολη (ἡ τῶν Βουρβόνων), Βατικανό, Ρώμη, Βονωνία – «Πρόλογος τοῦ συγγραφέως», σὸ ἴδιο, σ. ιη'. Στούς συνδρομητὲς ἐλάχιστα ἑλληνικά ὀνόματα συγκαταλέγονται. Ἀν ἐξαίρεσουμε τὸν Λόρδο Γκίλφορντ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, δύο εἶναι οἱ ἐνδιαφερόμενοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας: ὁ Ἰ. Πελοπίδας ἀπὸ τὸ Μόναχο καὶ ὁ Δόκτωρ Ἀρσάκης, ἐγγράφονται γιά ἓνα ἀντίτυπο ὁ καθένας.

Μετ' ἀληθείας καὶ ἔρωτος ἀνέλαβον τὸν κάλαμον μετὰ πιστοῦ ζήλου πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ μετὰ θερμοῦ ἔρωτος πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς ἰδίᾳ δὲ τῆς ὀθωμανικῆς ... ὡς μεσάζοντος κρίκον βαθέως ἐπιδράσαντος ἐπὶ τὰς ἱστορικὰς πράξεις τῆς Δύσεως ...³².

Τέλος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀδυναμία γλωσσικῆς πρόσβασης στὰ πρωτότυπα κείμενα καὶ ἡ σπάνις τῶν μεταφράσεων στάθηκαν οἱ αἰτίες τῆς ιστοριογραφικῆς ἀπομόνωσης συγγραφέων τῆς ὀθωμανικῆς ἀλλὰ καὶ τῶν βυζαντινῶν χρονικογράφων τόσο ἀναμεταξὺ τους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς εὐρωπαϊκοὺς ἀνατολιστές. Καὶ ἐνῶ παραθέτει ἀναλυτικὰ τὶς ὀθωμανικὲς πηγές του, προσθέτει βιβλιογραφικὰ καὶ ἀρχεακὰ λήμματα τῆς βυζαντινῆς ιστοριογραφίας σχολιασμένα³³. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι οἱ γηγενεῖς ποὺ ἐπικαλοῦνται τὸν ἑλληνικὸ μεσαῖωνα – ἐδῶ ὁ βυζαντινὸς κόσμος εἰσάγεται μέσα ἀπὸ τὸν διάλυο τῆς δυτικῆς ιστοριογραφίας.

Οἱ δεκτικότητες τῆς ὁμογένειας: ἓνα παράδειγμα

Ἐνα καίριο ἐρώτημα πρὸς διερεύνηση εἶναι ποιὲς στάθηκαν οἱ ἄμεσες δεκτικότητες τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ καὶ ἑλληνόφωνου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἀπέναντι στὴν ἐξιστόρηση τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος³⁴. Καὶ ἰδιαίτερα ποιά ὑπῆρξε ἡ πρόσληψη τοῦ συγκεκριμένου ἔργου ἀπὸ πλευρᾶς τῶν ἐγχώριων θεραπόντων τῆς ἱστορίας – τόσο τῆς ἀκαδημαϊκῆς ὅσο καὶ τῆς ἐξω-ακαδημαϊκῆς κοινότητας. Στὸ ποσοστὸ ποὺ αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ τεκμηριωθεῖ, θὰ λέγαμε ὅτι κοινὸς παρονομαστής, ὡς πρὸς τὶς προθέσεις τουλάχιστον, ἦταν νὰ δοθεῖ βυζαντινός, μεσαιωνικὸς χαρακτήρας στὸ ἔργο. Τὸ ἐθνικοποιημένο, πλεόν, Βυζάντιο εἶναι ὁ φέρων ὀργανισμὸς τῆς ιστοριογραφίας στὰ μάτια τῶν εκπροσώπων τῆς ἑλληνικῆς λογιόσύνης.

Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα, ὅπως εἶδαμε, ἡ συμπλήρωση τῶν ἑξὶ μεταφρασμένων τόμων τῆς *Ἱστορίας* θὰ θεωρηθεῖ γεγονός ἀξιόμη-

32. «Πρόλογος τοῦ Συγγραφέως», στὸ ἴδιο, σ. λ'.

33. Στὸ ἴδιο, σσ. κδ'-κστ'.

34. Τὸ ζήτημα πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση μένει ἀνοικτό. Γαλλικὸ ἀντίτυπο τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Χάμμερ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν στὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν προσφέρει μαρτυρία γιὰ τὸν ἐξελλαδικὸ ἑλληνισμό, ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἰδίας τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀντιγράφω τὸ ἐπικολημένο ex libris: Ἀριστείδης Πασᾶς Γεωργαντζόγλους Γερουσιαστὴς Ὑπουργὸς τῶν Ἐμπορίων καὶ τῆς Γεωργίας (1910-1911). Προηγουμένως ὑπῆρξε βουλευτὴς Ἀιδινίου (1908-1911).

μόνευτο από έντυπο της όμογένειας στην έφημερίδα *Κλειώ* της Τεργέστης. Υπογράφει ένας έπτανήσιος, ό ληξουριώτης Θεαγένης Λιβαδάς. Στο άρθρο αυτό τονίζεται ή συμπληρωματικότητα της ιστορίας τών μέσων αιώνων του έλληνικού έθνους με την ιστορία της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας αντίστοιχα, και εξαίρεται ή συμβολή εκείνου του πρώτου θεμελιωτή της νεώτερης έλληνικής ιστοριογραφίας – του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Γνωρίζουμε ότι ό Έλληνας ιστορικός άρθρογραφεί στην έφημερίδα – άλλωστε τó διαπιστώνουμε αν ανατρέξουμε στο άμέσως προηγούμενο φύλλο:

Του έλληνικού έθνους πλήρης ιστορία υπάρχει πρό πολλού εν χειρσί των άπανταχού λογίων και φιλοπάτριδων λογίων

άποφαίνεται ό Λιβαδάς.

‘Η Ιστορία του έλληνικού έθνους από τών μέσων χρόνων έως της σημεριν και ή ιστορία της όθωμανικής αυτοκρατορίας τοσοῦτον συνεχονται αλληλῃς και τοσοῦτον διοίκουσιν αλληλῶν, ὥστε οὔδετέρα κατανοεῖται προσηκόντως και ἐξιχνεύεται ἀνελλιπῶς ἀνευ της ἐμβριθοῦς μελέτης και πολυμεροῦς καταλήψεως της ἐτέρας³⁵.

Ό Κροκιδάς ανέλαβε νά καλύψει τó υπάρχον έλλειμα πρός την ἄλλη πλευρά, εκείνην της όθωμανικής ιστορίας. Ό άρθρογράφος επιδιώκει νά κρατήσει ίσες ιδεολογικές άποστάσεις. Ένώ μοιάζει καταρχήν νά συντάσσεται με τούς θιασώτες της ρομαντικής ιστοριογραφίας, βρίσκει εὐκαιρία νά στηλιτεύσει ἔμμεσα τó ρομαντικό κίνημα, συστήνοντας τó μεταφρασμένο έργο του περιτύστου Χάμμερ ὡς αντίδοτο στόν κατακλυσμό τών γαλλικῶν μυθῶν και τών φιλολογικῶν ἐξαμβλωμάτων – κατάλληλο νά διαδοθεῖ εἰς τās άπανταχού ελληνικάς οικογενείας. Όπωςόποτε ή νεοελληνική λογισύνη, ή ἐντός ή ἐκτός συνόρων, όταν δεξιώνεται τó μεταφραστικό ἐπιτεγμα, προσοδίδει μιὰ ελληνόφρονα πλαισίωση στο ὅλο ζήτημα.

35. [Θεαγένους] Λ[ιβαδά], «Ιστορία της Τουρκίας», έφ. *Κλειώ*, αρ. 766, έτος ΙΕ', Σάββατο 20/4 Μαρτίου 1876. Την ίδια χρονιά, σέ φύλλα της έφημερίδας Φεβρουαρίου και Δεκεμβρίου αντίστοιχα, ό Κων. Παπαρρηγόπουλος δημοσιεύει δύο άρθρα: «Όλίγα περί της Ιστορίας του καθηγητού Χέρτσπεργ» και «Ό έκπολιτευτικός χαρακτήρ του Έλληνισμού». Ό Λιβαδάς, συνεκδότης στην έφημερίδα *Κλειώ* μαζί με τόν Δ. Θερειανό από τó 1861 και αρχισυντάκτης της ὡς τó 1870, συντάσσει τó κείμενο μετά την εγκατάστασή του στη Βιέννη, όπου τó 1874 θά χρηματίσει διευθυντής της εκεί Έθνικής Έλληνικής Σχολής. Για τόν Λιβαδά, ὡς μεταφραστή, βλ. και Γκίνης - Μέξας, αρ. 7717 (1958), 8715 (1861), 9431 (1862), και ὡς συγγραφέα *Στοιχείων Γενικής Ιστορίας - Αρχαίας Ιστορίας*, βλ. 9902 (1863).

Δύο ἐπιστολές: τὸ ἀνεπίκαιρο μεταφραστικό ἐγχείρημα

Οἱ τρόποι πρόσληψης τοῦ μεγάλοπνοου αὐτοῦ ἱστορικοῦ πονήματος καὶ ἡ διακειμενικὴ παρουσία τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς διατριβῆς δείχνουν ὅτι τὸ ἐγγράμματο κοινὸ δὲν στάθηκε δυνατόν νὰ ἀναγνωρίσει τὴν αὐθυπαρξία τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου ὡς αὐτόνομου ἐπιστημονικοῦ ἱστοριογραφικοῦ πεδίου. Ἡ μεταμφίεση ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἐξουδετέρωσή του ἦταν μιὰ λύση: τὸ ἔνδυμα τῆς βυζαντινῆς πορφύρας μοιάζει νὰ καλύπτει συστηματικὰ ὅτι σχετίζεται μὲ τὸ ὀθωμανικὸ παρελθόν – καὶ παρόν. Πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται μέσα ἀπὸ τὸν δημόσιο διάλογο ἀλλὰ καὶ μὲ δύο χειρόγραφες ἐπιστολές τοῦ Κροκιδᾶ, ἀνέκδοτες: ὁ μεταφραστής, ὁ ὁποῖος γράφει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀπευθυνόμενος στὸν Ἰωάννη Γεννάδιο, στὴν Ἀγγλία, ἐντάσσει ἀναμφισβήτητα τὸ ἔργο στὴ μελέτη τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ³⁶.

Στὴν πρώτη ἐπιστολή, τοῦ 1863, ὁ Κροκιδᾶς ἀπευθύνεται στὸν δεκαεννιάχρονο νεαρὸ Ἰωάννη Γεννάδιο, μόλις ἐγκατεστημένο στὸ Λονδίνο ὅπου ἐργάζεται στὸν χιώτικο οἶκο τῶν Ralli brothers. Ὁ Γεννάδιος, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ἀρθρογραφεῖ στὸν λονδρέζικο τύπο, στὴν ἐφημερίδα *Morning Star*, ὑπογράφοντας μὲ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ *Dios Genna*, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸν φιλοτουρκισμό τῶν Ἑγγλέζων καὶ νὰ ἀνατρέψει τὸ κλίμα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, ὅπως δηλώνει ἀργότερα αὐτοβιογραφούμενος³⁷.

Στὴ δεύτερη ἐπιστολή, δεκατρία χρόνια μετὰ, ὁ Κροκιδᾶς ἀνταποκρινόμενος στὰ αἰτήματα ἐνὸς διαπρεποῦς πλέον συλλέκτη – τοῦ τριανταδυάχρονου Ἰ. Γεννάδιου – ἀπαντᾷ πρῶτα ὡς ἔφορος τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ ἔπειτα ὡς μεταφραστής τῆς *Geschichte*. Τὸν πληροφοροεῖ ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ *περικλεοῦς Χάμιερ* εἶναι ἑτοιμὴ νὰ κυκλοφορήσει στὴν ἀγορά: *ἐπὶ τῶν καθ'*

36. Ἐπικολλημένες ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο στὸ ἐσώφυλλο τοῦ πρώτου τόμου τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ Χάμιερ. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴ θέση τῆ Διευθύνσεως τῆς Γενναδείου, τίς κυρίες Μαρία Γεωργοπούλου καὶ Σόφη Παπαγεωργίου, γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσής τῶν ἐπιστολῶν, καθὼς καὶ τὸν κύριο Ἀνδρέα Σιδέρη γιὰ τὴ βοήθειά του. Τὸ προσωπικὸ ἀντίτυπο τοῦ κτήτορα φέρει *ex libris* τοῦ ζευγους: ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ. ΚΤΑΣΘΕ ΒΙΒΛΙΑ ΨΥΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΑ, μὲ χρονολογία ΑΠΚΒ' = 1822 στὸν πρῶτο τόμο. Σὲ ὅλους τοὺς τόμους ἐπισυνάπτεται σῆμα τῆς τεκτονικῆς στοᾶς ΜΕΓΑΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ ∴ ΕΝ ΡΟΔΩ ΑΝΘΩ. Ὅπως μὲ διαβεβαιώνει ἡ κυρία Σόφη Παπαγεωργίου, τὸ σῆμα δηλώνει τὴν προέλευση τῶν τόμων ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ροδοκανάκη – ὁ Γεννάδιος δὲν ἀνῆκε σὲ μασονικὸ τάγμα.

37. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *Ἀμείρωμα στὸν Ἰωάννη Γεννάδιο*, Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, The New Griffon New Series, ἀρ. 4, Ἀθήνα 2001, σσ. 17-18.

ἡμᾶς χρόνων ὀγκωδέστερον βιβλίον δὲν εἶδε τὸ φῶς. Τυπώνει τοὺς ἔξι πρώτους τόμους μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ βρεῖ συνδρομητὲς γιὰ τοὺς ἐπόμενους. Ἐὰν τὸ μέχρι τοῦδε ὑπολογιζόμενο κόστος ἀνέρχεται στὸ ποσὸ τῶν πενήντα χιλιάδων δραχμῶν, προφανῶς ἀντίστοιχη δαπάνη τουλάχιστον θὰ ἀπαιτηθεῖ γιὰ τὴν ἀρτίωση τοῦ ἔργου.

Ὅταν τὸ 1876 ὁ Κροκιδᾶς καταφεύγει στὸν Γεννάδιο, ὁ διπλωμάτης βρίσκεται στὴν ἀκμὴ τῆς ἐπαγγελματικῆς πορείας του – ἀφοῦ ὑπηρετήσε στὴν ἐλληνικὴ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινούπολης (1873) ὡς δεῦτερος γραμματεὺς, τὸ 1875 ἔχει ἤδη ἀναλάβει πρῶτος γραμματεὺς καὶ μετὰ ἐπιτετραμμένος στὸ Λονδίνο³⁸. Ἡ στάση του στὰ ἑλληνοτουρκικὰ εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ στρατευμένη – ἐτοιμάζεται νὰ ἐκδώσει ἀνωνύμως τὴν ἐπόμενη χρονιά ἕναν ἐθνολογικὸ χάρτη τῆς Τουρκίας, ὅπου νὰ ἀπεικονίζει τὴν κατῆχηση τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου³⁹.

Ὡς πρὸς τὴ βιβλιοφιλικὴ του δραστηριότητα γνωρίζουμε ὅτι στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδόμηντα στρέφεται στὸ παζάρι τῆς Ἀνατολῆς, στὴν Πόλη, καὶ ἐκεῖ, σὲ δοσοληψία μὲ ἑλληνα παλαιοβιβλιοπώλη, συγκροτεῖ τὴν περιηγητικὴ συλλογὴ του. Ἡ μέριμνα γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς «ἀνατολικῆς πτέρυγας» τῆς βιβλιοθήκης του δὲν συνιστᾷ μόνον οἰκονομικὴ ἐπένδυση. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, ὁ Γεννάδιος πίστευε ὅτι ἡ σχέση Ἑλλάδας-Τουρκίας ὀφείλε νὰ θεμελιωθεῖ καὶ νὰ ἐπιλυθεῖ στὴ μελέτῃ τῶν πολιτισμῶν, ἐκατέρωθεν. Μὲ μιὰ εὐρεία ἐθνολογικὴ ὀπτικὴ κατήχησε τὴ συλλογὴ σπάνιων ἐντύπων καὶ χειρογράφων ἀποθησαυρίζοντας πρωτογενεῖς πηγές – στὰ ἀραβικά, κοπτικά, αἰθιοπικά, περσικά καὶ τουρκικά⁴⁰.

Σὲ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο θὰ ἀπευθυνθεῖ ὁ Κροκιδᾶς τὸ 1876: ὄχι σὲ ἕναν κροῖσο-ὑποπνιγμὸ χορηγὸ, ἀλλὰ σὲ ἕναν μακίηνα μὲ εὐαίσθησι καὶ ἱστορικὴ ὀξύδερξεια. Ἐλπίζει ὅτι ἐκεῖνος ὁ παλαιὸς του γνώριμος θὰ σταθεῖ ἀρωγὸς στὸν μεταφραστικὸ του οἷστρο χρηματοδοτώντας μιὰ ἔκδοση Ὁθωμανικῆς Ἱστορίας μέσα σὲ μιὰ δεδομένη πολιτικὴ συγκυρία τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων.

38. Donald M. Nicol, *Johannes Gennadios - The Man. A Biographical Sketch*, American School of Classical Studies at Athens, Ἀθήνα 1990, σσ. 6, 8.

39. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *Ἀφιέρωμα στὸν Ἰωάννη Γεννάδιο*, σ. 23.

40. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος καὶ ἡ συγκρότηση τοῦ ἀντικειμένου τῶν Νεοελληνικῶν Σπουδῶν», *Πέμπτη ἐτήσια διάλεξη Ἡμέρας Μνήμης Ἰωάννου Γενναδίου, 14 Μαρτίου 2001*, Σύλλογος Φίλων Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Ἀθήνα 2002, σσ. 14, 21. Διαπιστώνουμε ὅτι τὰ κοραϊκὰ χειρόγραφα καὶ ἐντυπα τῆς συλλογῆς ποὺ ἀγόρασε τὸ 1885 ἀντὶ 1.600 δραχμῶν ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος ἀνήκαν προηγουμένως σὲ ἕναν Μικρασιάτη – τὸν λόγιό τυπογράφο Νικολαΐδη Φιλαδέλφεια.

*Τὸ φαινόμενο τῆς ἀσυνέχειας στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία:
κάποια συμπεράσματα*

Ἡ ἐξάτομη μετάφραση τῆς *Geschichte des Osmanischen Reiches* κατατάσσεται στὶς ἀσυνέχειες τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας: ἔμεινε ἡμιτελής. Τὸ ἂν τὴ στήριξε οἰκονομικὰ ὁ Γεννάδιος θὰ παραμείνει ἐρώτημα – γιατί δὲν ἀποκλείεται ἀκόμα καὶ νὰ συνεισέφερε κάποιο ποσό. Ἴσως νὰ μὴ θέλησε νὰ ἀνταποκριθεῖ – ἐξίσου πιθανό. Πάντως οἱ ἐπιστολὲς δὲν πῆγαν στὸν κάλαθο τῶν ἀχρήστων. Τὶς φύλαξε προσεκτικά.

Προϋήσους τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ διαμελισμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πίσω ἀπὸ τὴν περιστασιακὴ ἄρνηση τοῦ ὅποιου χορηγοῦ ἢ χρηματοδότη πρέπει νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε τὸ δομικὸ στοιχεῖο – τὴν πάγια ἄρνηση, τὴν ὀχύρωση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, ἂν ὄχι τῆς κοινωνίας, ἀπέναντι στοῦ ξένο καὶ τὸ ἐξ Ἀνατολῶν προερχόμενο. Νὰ συνδέσουμε, δηλαδὴ, τὴ μετάφραση ἐνὸς βιβλίου γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ ἱστορία μὲ τὴν ἱστορικὴ καμπύλη τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα. Στὰ χρόνια ποὺ ἔπονται τῆς Ἀνατολικῆς κρίσης, ἡ προσοχὴ ὁρισμένων εἶναι πολιτικὰ στραμμένη στοῦ ἐγχειρίσμα τῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ Βυζαντίου. Στὴν ἱστοριογραφικὴ παραγωγή τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα, διαπιστώνουμε πύκνωση τῶν ἐκδόσεων μὲ βυζαντινὸ προσανατολισμό. Τὰ πράγματα κινεῖνται λοιπὸν πρὸς τὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἡ γνώση τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου δὲν βρίσκεται στὶς ἰδεολογικὲς προτεραιότητες τῆς νεοελληνικῆς σκέψης τῆ δεκαετία τοῦ ἐβδομήντα, δεκαετία ποὺ συμπίπτει μὲ τὴ μεταίωση τοῦ μεγαλεπήβολου μεταφραστικοῦ ἐγχειρήματος.

Γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο τοῦ Χάμμερ – ἔργο μνημειακοῦ χαρακτῆρα – εἶναι ἡ φιλοτουρκικὴ τοποθέτησή του. Ἀκόμα καὶ ἕναν αἰῶνα μετὰ, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καταγράφεται στὴ συνείδηση τῶν μεταγενεστέρων – ἀρκεῖ νὰ ἀνοίξει κανεὶς στοῦ σχετικὸ λῆμμα ἕνα ἑλληνικὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικό. Τὸ ὅτι ὁ αὐστριακὸς συγγραφεὺς ἐνστερνίζεται τὴ θέση τῆς ἐπίσημης τουρκικῆς ἱστοριογραφίας σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή τῶν Ὀθωμανῶν, πράγμα ποὺ κατὰ τὸν P. Wittek ἐξασφάλισε τὴν ἀπρόσκοπτη ἀλλὰ καὶ ἀνεξέλεγκτη ἀναπαραγωγὴ τῆς συγκεκριμένης ἁποψῆς στὶς κατοπινὲς ὀθωμανικὲς ἱστορίες, ὅς λογαριαστῇ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ αἷτια ποὺ ἐμπόδισαν τὴν ἀρτιμέλεια τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης.

Ὅποσδήποτε μιὰ συνολικὴ ἀντιμετώπιση καὶ ἀνάγνωση τοῦ Χάμμερ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἑλληνομαθοῦς κοινοῦ μοιάζει μᾶλλον ἀπίθανη. Τὸ ἔργο σὲ ὁποιαδήποτε γλωσσικὴ ἔκδοχί του, γερμανικά, γαλλικά ἢ ἑλληνικά, ἀποτέλεσε δεξαμενὴ πληροφοριῶν γιὰ περιστασιακὴ χρῆση. Τὸ τεκμηριωτικὸ

ύλικό, με το οποίο η *Όθωμανική Ιστορία* του Χάμμερ τροφοδότησε την ελληνική ιστοριογραφία, χρησίμευσε ως έγκυρη επιστημονική υποδομή, δίχως απαραιτήτα το έργο να έχει διαβαστεί στο σύνολό του. Σέ γενικές γραμμές μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι το όνομα του Χάμμερ – του κλασικού – χρησιμοποιείται στα ελληνικά ως παραπομπή και υποσελίδια σημείωση συνήθως έγκωμιαστικά⁴¹.

Το έρώτημα γιατί το μεγαλεπήβολο μεταφραστικό έγχείρημα του Κωνσταντίνου Κροκιδά έμεινε ήμιτελές, δέν είναι δυνατόν να απαντηθεί πληρέστερα, τή στιγμή μάλιστα πού τά πραγματολογικά τεκμήρια εξαντλούνται. Καί δέν είναι δυνατόν να απαντηθεί στο μέτρο πού οι υποθέσεις μας περιορίζονται στο πλαίσιο τής γεγονοτολογικής ιστορίας. Έκείνο πού ίσως μās διαφωτίσει είναι η έρμηνεία τής εκδοτικής ασυνέχειας σέ συνάρτηση με τήν ευρύτερη και διαρκέστερη ιστορική συγκυρία. Πρώτα απ' όλα στον 19ο αιώνα το ενδιαφέρον γιά τή μεγαλόπνοη, ακόμη και μορφολογικά έκτεταμένη, πολύτομη προεθνικού τύπου εξιστόρηση βρίσκεται σέ υποχώρηση. Ένα έργο «αυτοκρατορικών» προδιαγραφών μιάς ανάλογης ιστοριογραφικής έμβέλειας πού εδράζεται σέ ανάλογη ευθυμία – *épudition* παλαιού καθεστώτος – συνιστά τόλμημα ασφαλώς πολυδάπανο από πλευράς του παραγωγού-εκδότ-μεταφραστή. Άλλά και από πλευράς του καταναλωτή άναγνώστη, άπαιτούσε χρήματα να άγοραστεί αλλά και χρόνο γιά να άφομοιωθεί ή απλά και μόνον να διαβαστεί. Συνεπώς δέν είχε θέση στη λογική πού πρυτάνευε στην ιστοριογραφία τή δεκαετία του έβδομήντα, όπου κυριαρχεί ή κατάτμηση – ή συνεπώς ειώνητη και ή δι' ιδίαν χρήσιν άντίληψη τής ιστορίας :

41. Στην *Επιθεώρηση των Άνατολικών Έθνών*, περιοδικό πού τυπώνεται ελληνικά στη Βάρνα, τή δεκαετία του εξήντα, ένας Έλληνας τής Βουλγαρίας, ό Χαρίλαος Δημόπουλος, ενώ μνημονεύει στίς πηγές του πάνω από δεκαπέντε φορές τόν Χάμμερ – έρανίσματα από τή γαλλική έκδοση –, δέν διστάζει να διατυπώσει αυστηρές έως και απαξιωτικές κρίσεις γιά τόν Αυστριακό: « ... ό Χάμμερ περιτίπτει πολλάκις εις λαβύρινθον άδιέξοδον και τó χειρίστον πολλαχού άντιφάσκει», Χαρίλαος Δημόπουλος, «Β' Βούλγαροι. Καί τούτων προηγούνται τινά σλανικά», *Επιθεώρησις των Άνατολικών Έθνών*, Βραΐλα 1866, σ. 186. Τό όνομα του αυστριακού ιστορικού στίς σσ. 22, 124, 130, 160, 163, 165, 166, 168, 184, 186, 189, 193, καθώς και στίς σσ. κθ', λ', λε'. Άς σημειωθεί έδω ότι, όπως προκύπτει από τó πρώτο τεύχος, οι Τούρκοι άποτελούν τó έτερο σέλος των ενδιαφερόντων του Δημόπουλου. Τήν πληροφορία χρωστώ στη Νάντια Ντάνοβα, τήν όποία και πάλι εύχαριστώ.

Ἡ παραγωγή ἱστορικῆς γνώσης δὲν ταυτίστηκε μὲ μιὰ γενικότερη ἀνάγκη γιὰ ἱστορικὴ κατανόηση ποὺ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τοῦ ἐθνικοῦ ... Ἡ ἱστορία «τῶν ἄλλων» κινητοποιοῦσε ἐρευνητικὰ ἢ ἱστοριογραφικὰ ἐνδιαφέροντα στὸ μέτρο ὅπου αὐτοὶ συναντιῶνται σὲ ὅσα ἐδάφη θεωρήθηκαν ἐλληνικά⁴².

Ἡ μεταφορὰ ἐνὸς ἱστοριογραφικοῦ προϊόντος ποὺ ἔφερε παλαιὰ ἡμερομηνία παραγωγῆς, ἀνῆκε στὸν προεθνικὸ κόσμο, στὴν αὐτοκρατορικὴ τάξη, καὶ ἡ μεταφύτευσή του στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνον τῶν ἐθνικῶν κρατῶν ἀποδείχθηκε ἀσύμβατη, ἀνεπίκαιρη καὶ, ἐνδεχομένως, γιὰ κάποιους ἀπειλητικὴ. Ὅσο προχωροῦσε ὁ ἐλληνικὸς 19ος αἰώνας, ὅλο καὶ λιγότευαν οἱ ἀντικειμενικὲς πιθανότητες, ὥστε ἡ ὑποδοχὴ ἐνὸς τμήματος τῆς μετάφρασης τοῦ Χάμμερ νὰ ὀδηγήσει σὲ αἴσια ἔκβαση τὸ ἄλλο ὑπόλοιπο τμήμα.

Ἡ ἰθαγενὴς λογιосύνη προτίμησε νὰ διαχειριστεῖ τὸ κείμενο σύμφωνα μὲ τὶς δικές της ἀνάγκες: ἀποσυνδέοντας ἓνα μόνον μέρος τοῦ ἀφηγήματος ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ὀθωμανικὸ κορμὸ του, ἐμβαπτίζοντάς το σὲ ἐλληνικὰ χρώματα, εἶδε μιὰ ἐν προκειμένῳ «βυζαντινὴ» ἀνάγνωση ὡς τὴ μόνη δυνατὴ ἐκδοχή. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἓνα γνωστικὸ ἀντικείμενο ἐπιστρατεύεται σὲ πατριωτικὴ ἀποστολὴ καὶ καλεῖται νὰ διαδραματίσει προκαθορισμένο ρόλο στὴν οἰκοδόμησι τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας στὸ πλαίσιο ἐνὸς ἀκόμη ἐθνικοῦ κράτους στὸν γεωγραφικὸ χάρτη – τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους.

42. Σπύρος Ἰ. Ἀσδραχᾶς, «Ἡ θεματικὴ τοῦ συνεδρίου. Τὰ κεκτημένα καὶ οἱ προβολές του», στὸ *Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας 1833-2002, Πρακτικά Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἱστορίας*, τόμ. Α', ΚΝΕ-ΕΙΕ, Ἀθήνα 2004, σσ. 30-31.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Δύο ἐπιστολὲς τοῦ Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδᾶ πρὸς τὸν Ἰωάννη Γ. Γεννάδιο

Ἐπιστολὴ πρώτη

Ἀθήνησι 19 Ἰανουαρίου 1863.

Κύριέ μου,

Ἐλυπήθην διότι κατὰ τὴν τελευταίαν ἐνταῦθα
ἄφιξίν σας ἤμην εἰς Κόρινθον καὶ δὲν ἐδυνήθην
νὰ λάβω τὴν ἄμετρον εὐχαρίστησιν τοῦ νὰ σᾶς
ἶδω. Ἐν τούτοις σῶζω πάντοτε ἀκμαίαν τὴν
εὐχαρίστησιν ἐπὶ τῇ τιμῇ τῆς ὑμετέρας γνωριμίας.

Πολλοὶ τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ φίλων μου ὁμογενῶν
μὲ παρεκάλεσαν ἵν' ἀνακοινῶ αὐτοῖς τακτικῶς τὰ
καθ' ἡμᾶς νεώτερα ἐν ταῖς παρούσαις κρισίμοις πε-
ριστάσεσι τῆς πατρίδος, ὑπὲρ ἧς οὐδέποτε ἔπαν-
σαν μερμινῶντες. Μὴ δυνάμενος νὰ ἐπαρκῶ εἰς
τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην τῶν ὁμογενῶν, ἀπεφάσισα
τὴν λιθογράφειν τῶν ἐπιστολῶν μου. Πεποιθὼς δὲ
ὅτι θέλω σᾶς εὐχαρίστησῃ θέλω σᾶς διευθύνει τὰς
ἐπιστολάς μου. Ἐπειδὴ δ' ἄγνοῶ τὴν διευθύνειν
τοῦ καταστήματός σας, Σᾶς παρακαλῶ νὰ μοι δη-
λώσητε αὐτήν, διότι τὴν παροῦσαν μου σᾶς δι-
ευθύνω διὰ τοῦ Κ. Α. Γ. Εὐμορφοπούλου.

Ἐν τούτοις σᾶς προσφέρω τὰς βαθυντάτας προσ-
οήσεις μου καὶ ὑποσημειοῦμαι Προθύμος φίλος
καὶ δοῦλος Σας
Κ. Σ. Κροκιδᾶς

Αθήναι 19 Ιανουαρίου 1863.

Κυρίε μου,

Ευχαριστώ δια της πατρὸς τῆς πρὸς τὰς ἡμετέρας
 ἡμετέρας καὶ ἡμῶν γὰρ ἡμετέρας καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν
 ἡμετέραν τὴν ἀφ' ἧς ὁ Χριστός καὶ ὁ ναὸς
 ἡμετέρος. Ἡμετέρος αὐτῶν πάντων ἀφ' ἧς τὴν
 ἡμετέραν καὶ τὴν τῆς τῆς ἡμετέρας ἡμετέρας.
 Πολλοὶ τῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἡμετέρας ἡμετέρας
 ἡμετέρας ἐν ἡμετέρας αὐτῶν ταυτίᾳ, τὰ
 ἡμετέρας ἡμετέρας ἐν τῇ ἡμετέρας ἡμετέρας
 ἡμετέρας τῆς ἡμετέρας, ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας ἡμετέρας
 ἡμετέρας ἡμετέρας. Μὴ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας
 ἡμετέρας τῆς ἡμετέρας τῆς ἡμετέρας, ἡμετέρας
 ἡμετέρας τῆς ἡμετέρας τῆς ἡμετέρας. Πιστοὶ δὲ
 ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας
 ἡμετέρας μου. ἡμετέρας ἡμετέρας τῆς ἡμετέρας
 ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας
 ἡμετέρας αὐτῶν, διότι τῆς ἡμετέρας μου καὶ ἡμετέρας
 ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας.

Ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας τῆς ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας
 ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας
 ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας
 ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας

Ἐπιστολή δεύτερη

Ἀθήνησι 10 Ἰανουαρίου 1876.

Ἀξιότιμε φίλε,

Περιχαρῶς ἔλαβον τὴν ὑμετέραν
ἐπιστολήν, ἥτις ἀνεκάλεσεν εἰς τὴν μνήμην
μου τὴν εὐχαρίστησιν ἣν ἔσχον, ὅτε προ-
πολλῶν ἐτῶν ἔλαβον τὴν τιμὴν ἵνα γνω-
ρίσω Ὑμᾶς. Εὐγνωμονῶ Ὑμῖν, φίλε,
ἐπὶ τε τῇ ἀναμνήσει ταύτῃ, καὶ ἐπὶ τῇ φιλίᾳ
καὶ ἀγάπῃ ἣν ὑπερ ἑμοῦ σῶξετε.

Σύγγνωτε, ἐὰν βραδέως ἀπαντῶ εἰς
τὴν ἐπιστολήν ὑμῶν. Ὁ λόγος τῆς βραδύτητος
ταύτης ἦν ἀκούσιος· διότι ἡ ἐθνικὴ βιβλι-
οθήκη ἦν κατὰ τὰ δωδεκαήμερα κλειστή.
Νῦν δὲ ἀνοιχθείσης σπεύδω ἵνα ἐκπληρώσω
τὴν ὑμετέραν παραγγελίαν καὶ πέμψω ἐγ-
κλείστως τὰς ἐπιγραφὰς τῶν βυζαντινῶν, ἃς
μοι ἐξητήσατε.

Αθήναι 10 Ιανουαρίου 1876.

Αξιότιμη Φίλη,

Περιχαρὶς ἔλαβον τὴν ὑμετέραν
ἐπιστολὴν, ἣ τις ἀνταρτίαν εἰς τὴν ψυχὴν
μου τὴν περιχαρῆσιν καὶ ἰσχυρὸν, ὅτι ἐξ
ἐσθίου καὶ ἔλαβον τὴν ἡμετέραν ἵνα γινώ-
σκωμεν ὑμᾶς. Ἐχάρηκα ὑμῖν, φίλη,
ὅτι καὶ τῇ ἀναμνήσει ταύτῃ ἐστὶ τῇ φίλῃ
ἐλπίσει καὶ ὑμῶν ἔργου ἀξίως.

Σύγγνωτε, ἰὰν βραδύνω ἀπαντᾶν εἰς
τὴν ἐπιστολὴν ὑμῶν. Ὁ χρόνος τῆς βραδυῆος
ταύτης ἐν ἀουσίᾳ· διότι ἡ ἑορτὴ δὲ
οὐδὲν ἐν αὐτῇ ἰδὲ δὲ καὶ ἡμετέρα κατὰ
τὴν δι' ἀντιχρόνου ἀντιπρὸς ἵνα ἐπιστολὴν
καὶ ὑμετέραν παραχαρῆσιν ἐξ ὧν ἐξ
αὐτῆς καὶ ἐπιστολῆς τῶν δὲ καὶ τῶν, ὡς
καὶ ἐξήντα.

Σᾶς παρακαλῶ ἵνα σώζητε πάντοτε
ὑπὲρ ἐμοῦ τὴν φιλίαν, ἣν σώξετε, καί
μοι προστάττετε πάντοτε εἰς ὃ,τι δύναμαι
νά φανῶ ὑμῖν χρήσιμος.

Ἐπιτρέψατέ μοι, φίλε, νά ἀνακοινώσω
ὑμῖν, ὅτι κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον δημοσιεύω
τὴν μετάφρασιν ἑξ τόμων τῆς ἱστορίας τῆς
Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τῆς ὑπὸ τοῦ περι-
κλεοῦς Χάμιερ συγγραφείσης, οὔτινές εἰσιν
οὕτως εἰπεῖν ἡ ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλλη-
νισμοῦ. Οἱ ἑξ οὗτοι τόμοι εἰσὶ τὸ ἥμισυ
τοῦ ἔργου· δημοσιεύω δὲ νῦν αὐτοὺς ὅπως
δυνηθῶ νά ἐξεύρω συνδρομητὰς πρὸς ἐξακολού-
θησιν τῆς τυπώσεως, ἥτις ἀπαιτεῖ ἕως 50 χιλ.
δραχμῶν· διότι ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων
ὀγκωδέστερον βιβλίον δὲν εἶδε τὸ φῶς.
Πέποιθα, ὅτι ἐν δέοντι θέλετε μοὶ παρῆξει

ἔσθ' ὅρα μὲν ἵνα σέβῃτε θάνατον
 ὅσον ἔπον τὴν φημίαν, ἵνα σέβῃτε, καὶ
 πρὶν ἀποχέσθαι θάνατον ὃ εἶδ' ἄνθρωποι
 νὰ φοβῶν ὑμῖν κηρύττειν.

ἔπειτα ἔφη μοι, φίλοι, νὰ ἀναμνησθῶ
 ὑμῖν, ὅτι αὐτὰ τὰ μῦθα τούτων δημοσίου
 ἡν' ἀνὰ γένον ἐξ ἑμῶν τῶν ἰσορῶν καὶ
 ὁδοποιῶν ἀπομνηστεύει, τὰς ἐπὶ τὸν σφί-
 γγους χερσὶν συγχέουσαι, αἵ πνεύσονται
 οὐκ ἔστιν ἡ ἰσότης τῶν μετὰ τὸν νόμον
 νόμου. Οἱ δὲ οὐκ ἔστιν ἔτι τὸ πρῶτον
 καὶ ἔρχον· δημοσίᾳ δὲ νῦν αὐτοὺς ἐστὶν
 δυνάμει νὰ ἐξέλθῃ συνένομοι πρὸς ἰσότητα
 ἔσθ' ὅρα τὰς ἀνθρώπων, ἡ πρὶν αὐτῶν, ὡς δὲ καὶ
 δακρυῶν· διότι αἱ ἀνθρώπων ἡμέραι καὶ
 ὁ χρόνος τῶν βιβλίων δὲν ἐστὶν τὸ αὐτὸ.
 Πίσσεται, ὅτι ἡ δυνάμει δέχεται καὶ σφίγγει

πᾶσαν σύστασιν καὶ συνδρομὴν παρὰ τοῖς
πολυπληθέσι φίλοις Σας.

Λήγων τὴν παροῦσάν μου προσφέρω
ὑμῖν φιλικωτάτας προσορήσεις καὶ ὑποσημειοῦμαι

Προθυμότατος φίλος

Κ. Σ. Κροκιδᾶς.

ελθόντων ούτως ἔστιν ἡ συνθήκη παρὰ τοῖς
 πολεμικοῖς φίλοις ἡμῶν.
 Δόχον τὴν παρῶσαν μου προσέβη
 ἡμῖν φιλικώτατα προσέβη ἡ ὑποσημασθεῖσα
 φιλικώτατος φίλος
 ἡ ἡμετέρα.

Τὸ ἐσώφυλλο τοῦ πρώτου τόμου τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ Χάμιερ φέρει τὸ *ex libris* τοῦ ξεύγουσ Γενναδίου (ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ. ΑΠΚΒ' [1822] ΚΤΑΣΘΕ ΒΙΒΛΙΑ ΨΥΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΑ). Τὸ σῆμα τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς ἀνῆκε στὸν προηγούμενο χητήτορα, τὸν Prince Rodocanakis (ΜΕΓΑΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ :).